

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AYGÜL AĞAMUSA qızı HACIYEVA

RUHİ BAĞDADI DİVANININ DİLİ

5710.01 – Türk dilləri

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya işi Azərbaycan MEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Azadə Şahbaz qızı MUSABƏYLİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Rafael Baba oğlu HÜSEYNOV**
akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru,

Mehman Musa oğlu MUSAYEV
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rüfət Əsrəf oğlu RÜSTƏMOV
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **AMEA-nın akademik Ziya Bünyadov adına Şərqlşünaslıq İnstitutu, Türk filologiyası şöbəsi**

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci il saat “_____”- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ -1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent:**

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına malik ana dilimizin dərinədən öyrənilməsi bu həqiqətə işıq saçmaqla keçmişimizi gələcəyimizə bağlayan mənəvi tellərin açılmasında mühüm rol oynayır.

Akad. Ağamusa Axundov yazır: “xalqın dili onun ruhudur”¹. Xalqın söz dünyasına dərinədən bələdliyi onun həyata baxışının açarıdır. Onu tanımaq, mübarizəsini, yaşam tərzini anlamaq üçün bu dünyaya baş vurub mənə çalarlarını duymaq lazımdır. Dil hadisələrinin elmi əsasda şərhli bu həyatı rəngarəng şəkildə əks etdirən şifahi və yazılı ədəbi abidələrin obyektiv qavranılmasına, mübahisəli məqamların düzgün həllinə imkan yaradır.

Azərbaycan dilli yazılı abidələrin araşdırılması dilimizin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə, lüğət tərkibinin dəyişmə-sindəki əsas istiqamətləri aşkar etməyə, tarixi və etimoloji lüğətləri yaratmağa, ən başlıcası isə, türk dilləri içərisində Azərbaycan dilinin mövqeyini və yerini dəqiqləşdirməyə əsas verən qiymətli meyardır. Fikrimizcə, bu cəhətdən Bağdadda yaranan Azərbaycan dilli yazılı abidələrin görkəmli alimlərimiz tərəfindən üzə çıxarılaraq elm aləminə tanıtılması, ədəbiyyatşünaslıq və mətnşünaslıq meyarından öyrənilməsi çox təqdirəlayiqdir. Azərbaycan dilli abidələrin dilçilik baxımından da tədqiq edilməsi, əlbəttə ki, böyük əhəmiyyət kəsb edir. Akad. T.Hacıyevin təbiri ilə desək, “qədim yazı abidələri özlüyündə həm dil faktıdır, həm də dilin tarixidir”².

Məlumdur ki, XVI əsr Azərbaycan mədəniyyəti ədəbiyyatı, ədəbi dil baxımından özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə digər dövrlərdən seçilir. Qeyd edək ki, XVI əsrin böyük sənətkarları arasında “Bağdadi” təxəllüsü ilə yazıb-yaradanlar çox olsa da, bunların arasında öz zərif duyğularını azəri türkcəsi ilə dilə gətirən və tərənnüm edən Ruhi Çələbi Bağdadının xüsusi yeri vardır. Akad. N.Cəfərovun dediyi kimi, “Ana dilinin keşiyində, birinci növbədə, məhz şairlər dururlar. Onlar ana dilini bir mərhələdən digər mərhələyə, bir dövrdən digər dövrə aparırlar”³. Bu sözləri qeydsiz-şərtsiz R.Bağdadi yaradıcılığına da aid etmək olar.

Türkdilli xalqların ədəbi yaradıcılıq nümunələrinin və onları qələmə alan müəlliflərin həyat yollarının araşdırılması, daha geniş şəkildə öyrənilməsi türkologiya elminin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir.

¹ Axundov A. Dil və Ədəbiyyat. 2 cildə, II c., Bakı, Gənclik, 2003, s.330.

² Hacıyev T. “Qədim yazılı mənbələrdə bədiiliklə tarixiliyin vəhdəti”. Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1985, s.6.

³ Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, s.235.

Akad. K.M.Abdullayev qeyd edir: “...Hər şeydən əvvəl, onu nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur ki, bizi maraqlandıran aspektdə dilin müasir vəziyyəti ilə onun tarixi kəsikləri arasında fərq hansı dərəcədədir”⁴.

Bu baxımdan Ruhi Bağdadinin də şeir dilinin leksik-semantik və qrammatik özəlliklərinin araşdırılaraq üzə çıxarılmasının böyük əhəmiyyətə malik olduğunu hesab edirik. Dissertasiya mövzusu R.Bağdadinin yaradıcılığının bütün özəlliklərini öyrənmək, o dönəmin mənzərəsini olduğu kimi səciyyələndirə bilmək, dərk etmək və onu layiqincə qiymətləndirmək baxımından aktualıq kəsb edir.

R.Bağdadi “Divanı”nın dili geniş tədqiqat üçün tükənməz bir xəzinədir. Şairin hərtərəfli fəaliyyətinin – fəlsəfi, etik və estetik görüşlərinin, şeirlərinin ideya və obraz baxımından geniş surətdə öyrənilməsi onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından da çox aktualdır.

Ruhi Bağdadi irsinin mətnşünaslıq baxımından tədqiqi onun dilçilik nöqteyi-nəzərindən incələnməsi üçün geniş üfqlər açır, böyük imkanlar verir və buna tükənməz ehtiyacın olduğunu da sübut edir. Məhz buna görədir ki, xalq dilinin zərif, ümumişlək, emosional vahidlərindən incəlik və böyük ustalıqla istifadə etməsi Ruhi Bağdadini də dilimizin spesifik xüsusiyyətlərini yayan, mühafizə edərək bugünüməzə gətirən şairlərdən saymağa əsas verir. Xalq dilini “Divan”ına olduğu kimi, xam material şəklində dilə gətirən R.Bağdadi şeirlərinin bədiilik və obrazlılıq keyfiyyətləri diqqətimizi cəlb edir və Bağdadi irsini sevənlər kimi tərəfimizdən də çox qiymətləndirilir.

Şairin “Divan”ının dilindəki bütün sait və samitlərin ahəngi, ritmik ahəngdarlılığı və musiqililiyi onun fikrindən doğan, təfəkküründən süzülüb gələn məzmunu dərin mənalarla zənginləşdirib gözəl bədii dil formasına salınmasında çox böyük rol oynamışdır. Doğma ana dilinin yaradıcılıq imkanlarından böyük ustalıqla istifadə etməyi bacaran R.Bağdadinin “Divan”ında xəlqilik və milliliyin vəhdəti yüksək dərəcədə olub, qrammatik quruluş və kateqoriyalar, söz sırası, alliterasiya, məntiqi və həyəcanlı vurğu, intonasiya və fasilə baxımından müasir ədəbi dilimizdən az fərqlənir.

R.Bağdadi “Divan”ında XVI əsr ədəbi dilimizin bütün üslubi vasitələri (*fonetik-qrafik, leksik, onomastik, semantik, frazeoloji, sintaktik və poetik sistemi*) öz əksini tapmışdır; hər bir nitq vahidi (*səs, söz, sərbəst və sabit söz birləşmələri, cümlə, mətn*) metaforikləşə bilir, səciyyəvi emosional-ekspressiv xüsusiyyətlər qazanır.

⁴ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, s.181.

Tədqiqatın obyektı: Ruhi Bağdadi “Divan”ıdır.

Tədqiqatın predmeti: R.Bağdadinin “Divan”ına daxil olan şeirlərin dili; onun leksik-semantik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın əsas məqsədi: R.Bağdadinin poeziyasını dil və məzmun baxımından araşdırmadan onun üslubu, poetikası, söz sənətindən, qrammatik, leksik və semantik vasitələrdən necə istifadə etməsi haqqında tam fikir söyləmək mümkün deyil. Buna görə də Ruhi Bağdadinin “Divan”ındakı şeirlərdə özünü göstərən leksik və fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin diqqətlə və dərinlən öyrənilməsində və tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində əsas məqsəd R.Bağdadinin həyat və yaradıcılığını geniş surətdə araşdırmaq, onun şeirlərini günün tələbləri baxımından dəyərləndirmək, şairi yetişdirən elmi-ədəbi mühiti əldə əsas tutmaqla XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq, şairin bədii yaradıcılıq nümunələrinin leksik-semantik və fonetik, eləcə də qrammatik tərkibini öyrənməklə onun Azərbaycan ədəbi dilindəki mövqeyini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Əlbəttə, Ruhi Bağdadinin yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən tədqiqatların aparılmadığını demək yanlış olardı. Azərbaycanda və Türkiyədə Ruhi Bağdadi yaradıcılığı bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, R.Bağdadinin ədəbi-bədii irsi dilçilik baxımından türkologiyada ilk dəfə olaraq tədqiq edilərək üzə çıxarılmış, onun bədii yaradıcılıq nümunələrinin poetik xüsusiyyətləri, leksik-semantik, fonetik və qrammatik sistemi geniş və hərtərəfli təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti: R.Bağdadi Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, zəngin və rəngarəng ifadə vasitələrinə hərtərəfli bələd olan bir şair olmuşdur. Şeirlərində müxtəlif leksik-semantik və qrammatik ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə edən R.Bağdadi XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bütün xüsusiyyətləri, eləcə də türk ümumxalq danışığı dilinə aid bir sıra cəhətlər mövcuddur ki, bunların tədqiqi yalnız Azərbaycan dilinin tarixi üçün deyil, ümumiyyətlə, türk dillərinin müqayisəli-tarixi leksikası və qrammatikasının yazılması üçün də əhəmiyyətli olub, bu haqda geniş material verir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Tədqiqat işinin nəticələrindən dil tarixçiləri, türkdilli mütəxəssislər, bir sıra universitetlərin müəllim, tələbə və magistrləri, elmi-tədqiqat institutlarının doktorant və dissertantları bəhrələnmə bilər.

Tədqiqatın metodu və mənbələri: Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı bir sıra məsələlərin həlli üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, eləcə də

türkologiyada mövcud olan mühüm elmi-nəzəri ədəbiyyat incələnərək diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir. Dissertasiya işinin yazılmasında müqayisəli-tarixi, qarşılaşdırma, təsviri linqvistik və statistik metodlardan istifadə edilmiş, tədqiqat həm diaxron, həm də sinxron aspektlərdə aparılmışdır. R.Bağdadinin “Divan”ında müxtəlif səpkidə olan şeirləri, onun yaradıcılığına dair Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin həsr etdikləri bir sıra əsərlər və monoqrafiyalar, A.Musabəylinin “Ruhi Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında)” əsəri, “Qədim Türk lüğəti”, L.Budaqovun, “Türk dillərinin etimoloji” lüğətləri, Ö.Aksoyun, H.Gözlerin, M.Özönün “Sözlük”ləri bir sıra dialektoloji və izahlı dialektoloji lüğətləri əsas mənbə olaraq götürülmüşdür.

Müdafiyə çıxarılan müddəalar:

•XVI əsrdə Bağdadda yaşayıb, türkcə yazıb-yaratmış, zəngin irsi dövrümüə qədər gəlib çatmış Ruhi Bağdadi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xəttini bütün istiqamətlərdə öz “Divan”ında mükəmməl şəkildə əks etdirən Azərbaycan şairidir.

• R.Bağdadi yaşadığı dövrün ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi ab-havası və bədii-estetik dəyərlərindən, özündən əvvəlki sələflərinin yaradıcılığından bəhrələnən, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında dilinin xəlqiliyi, səlisliyi, zənginliyi və poetikliyi ilə öz möhürünü vuran şairlərdəndir.

• Divan dilində müxtəlif və rəngarəng üslubi məqamlarda işlənən söz qrupları (ilkin sözlər, ümumişlək, törəmə, qədim, ekspressiv, səs təqlidi, alınma, köhnəlmiş və arxaik sözlər, poetik sözlər, dialektizmlər, ekzotik sözlər və s.) öz ilkin mənalarda işlənən sözlərdir. Onların leksik-semantik cəhətdən təhlili Divan dilinin bir sıra spesifik cəhətlərini üzə çıxarır. Divan dilində işlənən dialektizmlərə Naxçıvan dialektində hazırda da işlənəndə olan *sinmək – qorxmaq* (“sinə sinə gəldi”- *qorxa qorxa*); Bakı, Quba və Şamaxı dialektlərində işlənən fars mənşəli *dəng etmək – başağrısı vermək*; Lerik, Yardımlı bölgələrində işlənən fars mənşəli *xamuş – susan, sakit, sönmüş* anlamında işlənən sözlərə təsadüf edilmişdir;

• İctimai şəraiti nəzərə alaraq yazıçı və ya şairin əcnəbi sözlərə münasibətini müəyyənləşdirmək, bu cür leksemlərin qonşu dillərdə olan sözlərlə əlaqəsini aydınlaşdırmaq bədii dilin leksikasını öyrənməyin vacib şərtlərindəndir. Bu baxımdan Ruhi Bağdadi “Divan”ının dili təkə sadəliyi ilə deyil, müəllifin leksikanın müxtəlif qatlarından bacarıqla istifadə etməsi ilə də təqdirəlayiqdir. Ruhi dilindən verilən nümunələrdəki sözlərin digər türk dillərində eləcə də müasir Azərbaycan dilində işlənməsi, həmin sözlərin türk dilinin əsas lüğəvi vahidlərindən olması və müxtəlif türk dillərində

indiyə kimi mühafizə olunması onların türk mənşəli olduğunu bir daha sübut edir;

- Alınma sözlərdən daha çox istifadə etməsinə baxmayaraq, R.Bağdadinin şeir dili çox sadədir. Burada Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına tabe olmayan, ahəng qanununa uyğun gəlməyən sözlər özünü daha kəskin şəkildə göstərir, amma bu şairin dilinin üslubuna zərərəcə xəta gətirmir. R.Bağdadinin “Divan”ında ərəb və fars mənşəli sözlərin kəmiyyətə üstünlüyü uzun bir tarixi prosesin təbii nəticəsidir. Belə sözlərin xeyli hissəsi danışıq dilindən əlavə, lügət tərkibinin əsas hissəsinə də daxil olmuş, zəruri leksik vahidlərə çevrilmişdir;

- Adətən, ədəbi dilimizə ilk dəfə ən çox frazem gətirən və bədii dildə frazemlərdən ardıcıl, sistemli, eləcə də yaradıcı şəkildə istifadə edən, onların ekspressivlik imkanlarını genişliyi ilə açıb göstərən, frazeologiyanı öz fərdi dil üslubunun qüdrətli, çevik amilinə çevirən şair kimi M.Füzuli göstərilir. Lakin R.Bağdadinin dili frazeologiyanın həm qrammatik, həm də leksik-semantik istiqamətdə səciyyələndirməkdə həmmüasiri Füzulidən, sələfi Nəsimidən heç də geridə qalmır⁵;

- Dilçilikdə belə bir fikir də var ki, bir dövr üçün fəal olan frazeologiya, digər dövr üçün işlək olmur. Ruhi Bağdadi şərlərində işlənən frazeologizmlər isə müasir dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlərlə səsleşir. Bu faktın özü dilin frazeoloji sisteminin XVI əsrdən bu günə kimi keçdiyi inkişaf tarixinin sabit, dəyişməz qaldığının bariz nümunəsidir. Çünki frazeoloji vahidlər tərkibcə sabit və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu xüsusiyyət onların dildə əsrlər boyu öz mənasını itirmədən yaşaya bilmələri üçün əsas şərtidir;

- Divan dilində səslərin əvəzlənməsi, səsdüşümü, səs fərqləşməsi, səs yerdəyişməsi kimi fonetik hadisələr mexaniki bir hadisə olmayıb, Bağdadi şeir dilinin təbiətindən doğur. Şeir dilində fonomorfoloji xüsusiyyət daşıyan ahəng qanununun təsir dairəsi təkcə fonetik səviyyə ilə məhdudlaşmamış, morfoloji səviyyəni (kök və şəkilçi münasibətlərində) əhatə edərək, onun sintaktik quruluşu ilə də həmahənglik təşkil etmişdir. Ahəng qanununun mövcudluğu ümumtürkoloji kontekstdə xüsusi fərq daşımır; bu qanunun qəti şəkildə gözlənilməsi və ya bir sıra hallarda pozulması mütəmadi xarakter daşımıdır. Türk mənşəli sözlərlə yanaşı bir sıra alınma sözlərin də tədricən Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına tabe edildiyi müşahidə

⁵ Hacıyeva A.A. XVI yüzilliyin yetişdirdiyi iki nəhəng sima: Məhəmməd Füzuli və Ruhi Bağdadi. “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” adlı Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 24-25 aprel, 2017, s.160.

olunur. Divan dilində müşahidə olunan sait əvəzlənmələri demək olar ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə üst-üstə düşür. Divanda elə sözlərə rast gəlmək olur ki, onların orfoqrafiyası müasir dilimizin orfoepiyasına tam uyğun gəlir. Bütün bunlar isə xəlqilik və milliliyin vəhdətini təşkil etmiş, Divan dilinin qrammatik quruluş və kateqoriyalarının da formalaşmasına zəmin yaratmışdır;

Dissertasiyanın aprobasiyası: Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurası və Dilçilik Problemləri üzrə Koordinasiya Şurasında təsdiq edilmişdir. Dissertasiya işi AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları, müəllifin ilkin nəticə və yekunları bir sıra Beynəlxalq və Respublika simpozium, konqres və Ümumrespublika konfransları materiallarında, eləcə də bir sıra nüfuzlu xarici və yerli elmi jurnallarda çap olunan məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır. Bütövlükdə isə dissertasiya AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində müzakirə olunub müdafiəyə təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu: İş giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yenilikləri, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, quruluşu öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın I fəslı **“Ruhi Bağdadi “Divan”ının leksik-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır və yeddi yarımfəsildən ibarətdir. **“R.Bağdadinin doğulub-yaşadığı dövr, mühiti və yaradıcılığına qısa ekskurs”** adlanan birinci yarımfəsildə R.Bağdadi “Divan”ı dilinin leksik-semantik özəlliklərini, onun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və ədəbi mühitindən ayrı şəkildə tədqiq etmək qeyri-mümkün olduğundan şairin yaşadığı XVI əsrə qısa ekskurs edilmişdir. Məlumdur ki, XVI əsr Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və ədəbi dil baxımından özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə digər dövrlərdən seçilir. XVI əsrin böyük sənətkarları arasında “Bağdadi” təxəllüsü ilə yazıb-yaradanlar çox olsa da, bunların arasında öz zərif duyğularını azəri türkcəsi ilə dilə gətirən və tərənnüm edən Ruhi Çələbi Bağdadinin xüsusi yeri vardır. Ruhi Bağdadi haqqında bir neçə mənbənin olduğu göstərilir. Onun adına ilk dəfə Səhi bəyin 1538-ci ildə Türkiyədə qələmə aldığı “Həşt

behişt”inin səkkizinci təbəqəsində rast gəlinəndi yazılır⁶. “Həşt behişt”də Ruhi Bağdadinin adı nisbətən gənc, həm də qabiliyyətli şairlər sırasında çəkilir. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan və Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı “Gülşəni-şüəra” – “Şairlər gülşəni” (hicri 971/1563-64-cü illər) təzkirəsi ilə məşhurlaşan Əhdi Bağdadinin “Təzkirə”sidir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, prof. A.Musabəyli Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında tədqiqat apararkən “Gülşəni-şüəra” ya da müraciət etmiş, Bağdad ədəbi mühitinin yetişdirdiyi azərbaycanlılar haqqında məlumatı da elə məhz bu mənbəyə istinadən vermişdir. Burada verilən məlumatlara görə, Ruhinin Bağdadda bəylərbəyi olan Anadolulu Ayas Paşanın adamlarından birinin oğludur; atasının Bağdadda köüllü ordu bölüyünə keçdiyi, orada evləndiyi yazılır. Əsl adı Osman olan Ruhi Bağdadda doğulmuş, buna görə də Bağdadi kimi tanınmışdır⁷.

Ruhi Bağdadi haqqında digər sanballı mənbə Kınalızadə Hasan Çələbinin “Təzkirə”sidir⁸. E.J.W.Gibb Kınalızadənin təzkirəsinin bir sınıxlarında “Ruhi” təxəllüslü şairlərdən bir neçəsi haqqında bilgilərin olduğunu yazır⁹.

Mötəbər mənbələrdən biri də Mehmet Rizayinin əsl adı “Təzkirəyi-şüərayi-mövləviyyə” olan “Riyazüş-şüəra” adlı əsəridir ki, burada XV-XVII əsrlərdə yaşamış şairlərin həyat və yaradıcılığında bəhs edilir. Burada Ruhi ilə bağlı bəzi mübahisəli məqamların olduğu yazılır.

Ruhi Bağdadinin şeirlərindən Füzuli, Baki, Xəyali, Necati kimi şairlərin divanlarına çox yaxından bələd olduğu və onların şeirlərini yaxşı mənimsədiyi aydın olur. Bütün şeirlərinin toplandığı və tək əsəri olan “Divan”ında müxtəlif ölkələri gəzib dolaşdığı zaman dövrünün bəzi insanların iktizlülüyünü və əxlaqi düşkünlüyünü tənqid edən şairin şöhrətinin bugünə qədər mühafizə edən və bizə çatdıran “Divan”ın içindəki 17 bəndlik məşhur “Tərkibbəndi”dir. Bəzi qaynaqlarda R.Bağdadinin Mövləvi təriqətinə mənsubluğu qeyd edilsə də, şeirlərində Hz. Mövlanadan daha çox Fəzlullah Nəimiyyə bağlılığı diqqət çəkir, onun yaradıcılığında Tənzipat

⁶Səlimbəyli Ş. Bağdadda yaşamış azərbaycanlı şair - Ruhi Bağdadi. “Təzadlar” (ictimai-siyasi qəzet), 27.12.2012.

⁷Musabəyli A.Ruhi Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında), Nurlan, Bakı, 2005, s.49.

⁸Kınalızadə Hasan Çələbi, Tezkiretül-Şüəra, (Haz.:Ğbrahim Kutluk), C.,I-II,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1978-1989.

⁹[Elias John Wilkinson Gibb - Wikipedia, the free encyclopedia](https://en.wikipedia.org/wiki/Elias_John_Wilkinson_Gibb). The Poets and Poetry of Turkey, Translated from the Arabic with Introduction and Biographical Notes by E.J.W. Gibb; A.Musabəylinin göstərilən əsəri, s.132;138.

dövrü ziyalılarının da yararlandığı bəlli olur. R.Bağdadinin bir sıra səbəblərdən dolayı dərviş həyatı keçirdiyi, Nəcəf, Kərbəla və Şam şəhərlərində bir çox insanlarla tanış olduğu, həyatının sonlarında isə Şam şəhərində məskunlaşdığı və 1605-ci ildə orada da vəfat etdiyi göstərilir¹⁰.

Ruhi Bağdadinin doğulub-yaşadığı mühiti, həyatı və yaradıcılığı, poetikası və ən önəmlisi isə, “Divan”ın mətnşünaslıq baxımından tədqiqi AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun professoru Azadə Musabəyliyə məxsusdur.

Türkologiyada konkret olaraq dil abidəsi kimi R.Bağdadi “Divanı”ndan S.Əlizadənin “XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili” adlı doktorluq dissertasiyasında¹¹ bəhs olunsa da, fikrimizcə, bunu Ruhi Bağdadi ilə bağlı məlumatlar üçün qənaətbəxş saymaq olmaz. Bu cəhətdən şairin “Divan” dilinin faktiki əlyazmalar əsasında geniş türkoloji aspektdə araşdırılmasının onun irsinin daha ətraflı tanınmasına imkan yaradacağı qənaətimdəyəm.

İkinci yarım fəsil **“R.Bağdadi “Divanı”nın dilində appelyativ (ümumi) leksika”** adlanır. R.Bağdadi xalqının nəcib mədəni-əxlaqi keyfiyyətlərinin zənginliklərindən qaynaqlanan doğma ana dilinin məna incəliklərindən məharətlə istifadə edən söz ustalarından olmuşdur. Onun şeir dilində çox sayda işlənən appelyativ (ümumi sözlər), onomastik (xüsusi sözlər) leksika öz məna zənginliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Appelyativ leksika əşya, hadisə və s. haqqında təsəvvürümüzdə canlanan anlayışlardır və bu anlayışları ümumi şəkildə ifadə edən sözlər Ruhinin dilində xaotik şəkildə deyil, sistemli şəkildə mövcuddur. “Divan”ı dilində bunlardan hamısı olmasa da, bəzi söz qrupları (*ilkin sözlər, törəmə sözlər, qədim sözlər, ekspressiv sözlər, səs təqlidi sözlər, alınma və ümumişlək sözlər, köhnəlmiş və arxaik sözlər, dialektizmlər, ekzotik sözlər* və s.) rəngarəng üslubi məqamlarda işlənmişdir. “Divan”da appelyativ leksikaya aid əldə edilən sözlər iki cürdür: a) müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən dəyişməyən (*qaraltı, zəmanə, gül, bəla, gün, qan, dilbər, bəla* və s.) sözlər; və b) müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik, morfoloji və leksik cəhətdən dəyişən sözlər. Bu yarım fəsildə “Divan” dilində işlənən bu söz qrupları leksik-semantik cəhətdən geniş təhlil edilərək qruplaşdırılmışdır.

“R.Bağdadi “Divanı”nın dilində onomastik (xüsusi) leksika” adlanan üçüncü yarım fəsildə xüsusi sözlər (*antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, zoonimlər, kosmonimlər*) və hətta onomastikada az işlənən , onlara

¹⁰ www.filozof.net /Turkce/edebi- şahsiyetler-kisilikler-biyografileri.

¹¹ Əlizadə S. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1992.

daxil olan zəngin məna qrupları rəngarəng nümunələrlə verilmişdir. Məsələn, toponimikanın oronimika və oykonimika bölmələri ilə yanaşı bir sıra bölmələri də (*urbanomika, aqronimika, qodonomika, etnotoponimika* və s.) vardır ki, bunlardan biri də aqronomika adlanır. *Aqora* yunan mənşəli söz olub, “meydan” deməkdir. Toponimikanın bu bölməsi müxtəlif yerlərdə mövcud olan meydan və meydançaların adını öyrənir. Qeyd edək ki, R.Bağdadi “Divan”ı dilində aqronimikaya yalnız bir nümunədə təsadüf etdik:

*Qalmadı əqli görincə səni **Gög meydanda,***

Gögdə olduğinə İsayi-zuyül-əfhamın (s.459);

Bu cəhətdən qədim etnonimlər də diqqəti cəlb edir:

*Əgərçi Rumda **iskif, kəbrqövl oğlu şahlar** var,*

*Bu yerdə adəmi başdan çıxarır **kəsküləhlər** var (s.328).*

Bu yarımfəsildə etnonim və zoonimlərin az, digər onomastik vahidlərin onlara nisbətən daha çox işləndiyi, hidronimlərin isə işlənmədiyini təsbit edildi.

“R.Bağdadi “Divanı”nu dilində işlənən sözlərin mənşəcə tərkibi” adlı dördüncü yarımfəsilin tədqiqi sözlərin mənşəyinə görə yaranma yollarının hərtərəfli və sistemli şəkildə tədqiqini tələb etmişdir.

Alınma elə bir hadisədir ki, müxtəlif dil səviyyələrində özünü göstərir. Hər bir şairin dilində alınmalar olduğu məlumdur. Bu cəhətdən R.Bağdadinin də şeir dilində çox sayda alınmalara təsadüf edilir. Bu alınmaların bəziləri Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq möhkəmlənmiş sözlərdir. “Divan” dilində işlənən alınma sözlər mənşəyinə görə üç qrupa (*türk, ərəb-fars mənşəli sözlər*) bölünmüş, onların hər birindəki sözlər leksik-semantik cəhətdən təhlil edilmişdir. Əlbəttə ki, bədii dilin, xüsusilə şeir dilinin təhlili qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri şairin xalq dili ilə əlaqə və münasibətini, onun üslubunun xəlqiliyi dərəcəsini müəyyən etməkdir. Bu məsələ isə hər bir sənətkarın dünyagörüşü, onun fərdi təxəyyülü və təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Bu cəhətdən Ruhi Bağdadinin yaradıcılığı təkəcə dilinin sadəliyi ilə deyil, müəllifin leksikanın müxtəlif qatlarından bacarıqla istifadə etməsi ilə də diqqətəlayiqdir. Bu yarımfəsildə tədqiq edilən sözlər müasir Azərbaycan dilində işlək olub-olmadığına görə 2 qrupa ayrılmışdır: a) müasir Azərbaycan dilində işlənən (*cəng (f) – vuruş, döyüş, dava; səbr (ə) – təmkin; cövr (ə) – incitmə, zülm, cəfa; arz etmək (ə) – söyləmək, dərini anlatmaq; təşnəlik (f) – susuzluq; mübhəm (ə) – gizli, aydın olmayan, qeyri-müəyyən; kar (f) – iş; qazanc, fayda, təsir; hacət (ə) – ehtiyac; mail olmaq (ə) – əyilmək, meyl etmək*) və dildə işlənməyən (*büryan (f) – yanan, yanmış; yekrəng (f) – birrəng; məkrüh (ə) – islam dininə görə*

haram olmayıb,ancaq imkan olduğu halda işlədilməsi məsləhət görülməyən bir şey; cünun (ə) – dəli, divanə; zəbun (f) – zəif, qüvvətsiz; dilnəvaz (f) – ürəkaçan, xoşagələn; ərbab (ə) – sahib, yiyə; büka (ə) – ağlama; üqba (ə) – axirət, o biri dünya; təməkar (ə) – tamahkar; xamuş (f) – susan, sakit; sət-rənc (f) – şahmat; diltəng (f) – ürəyi, qəlbi sıxılmış; mahliqa (f) – ayüzlü və s.) ərəb-fars sözləri.

“Divan”ın dilində komponentləri hər iki dildən olan sözlərə də rast gəlinir: *lütfixuda* sözü iki sözdən ibarətdir: *lütfi* (ə) = mehribanlıq, yumşaqıq + *xuda* (f) Allah, Tanrı; *sahib, yiyə; dilfigar* (fars + ərəb) = ürəyi yaralı, qəlbi yaralanmış; *dilsəyyad* (fars + ərəb) = könül ovlayan gözəl, aşiqini eşq toruna salan və s. Bu bölümdə dair aparılan tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, ərəb mənşəli sözlərin sayı fars mənşəli sözlərdən nəzərə çarpacaq qədər çoxluq təşkil edir.

“*Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilindəki sözlərin mənə qrupları*” adlı beşinci yarımfəsil dilin inkişafı tarixi boyu leksik və frazeoloji birləşmələrin mənasında baş verən dəyişmələrin (*çoxmənalılıq, söz mənasının daralması və genişlənməsi, sözün məcazi mənə kəsb etməsi*) lüğət tərkibindəki ayrı-ayrı birləşmələrin mənə həcmnin müəyyən edilməsinə xidmət etmişdir; tam və natamam mənalı sözlər, çoxmənalı sözlər, söz mənasının genişlənməsi və daralması, metafora, metonimiyaya dair rəngarəng nümunələr verilmişdir.

Altıncı yarımfəsil “*Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilində leksik-semantik söz qrupları*” adlanır. Burada eyni cür səslənən sözlərin tamamilə müxtəlif olan mənalar bildirməsinə (*omonim*), bir-birinə şox yaxın olan mənaların başqa-başqa sözlərlə ifadə olunmasına (*sinonim*), eləcə də mənaca bir-birinə əks olan sözlərə (*antonim*), paronim, tabu və evfemizmlərə, tərkibindəki komponentlərə görə qruplaşdırılan qoşa sözlərə də təsadüf edilir. Bu bölümdə diqqəti cəlb edən maraqlı faktlardan biri də *fonetik omonim* nümunəsidir. Belə ki, *Ruhi Bağdadi “Divanı”nda -dür* şəkilçisi aşağıdakı bənddə *omonim* söz kimi işlənmişdir:

Çəkilib gedən cavanlar ayağına piri-dirin,

Yanına cəhani çəkdi, bu nə cəzbəli kişidür;

Dişinin xiyali ilə dedi bir qəzəl müsənnə,

Yenə bəhri-fikrə Ruhi talubən çıxardı beş dür (s.243);

Verilən nümunələrdə birinci misradaki *-dir* (*dür*) xəbərlik kateqoriyası şəkilçisi, ikincidə isə leksik mənası: (*dür* (r) – *ləl, cəvahirat, qiymətli daş, zəbəcəd*) olan müstəqil söz kimi işlənmişdir¹².

¹² Hacıyeva A.A. *Ruhi Bağdadi Divanının dili. Morfologiya*. Bakı, 2016, s.74. - 253 s.

“Divan”da rast gəlinən sinonimlər əsasən eyni nitq hissəsindən ibarət olan (yəni, leksik-semantik) ərəb-fars mənşəli sözlərdir:

Buna ariz (ə. “yanaq”) demək olmaz, güli-al ancaq bu, Baqanın əqli gedər, özgə cəmal (ə. “gözəl üz”) ancaq bu (s. 607); Bədr (ə. “ay”) şəklində görünməzdi misali-mahi (f. “ay”) -liqa, Olmasaydı məzhəri-nuri-rəsullah gül (s. 517) və s.

“Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilinin frazeologiyası” adlanan son yedinci yarımfəslində verilən frazeoloji vahidlər həm estetik, həm də kommunikativ məqsədlərin paralel ifadəçiləridir. Şairin dilinin bu kimi xüsusiyyətləri “ədəbi dil”lə və “bədi dil” anlayışları arasındakı həmhüdüdlüğü bəzən aradan götürməyə müvəffəq olur. Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilində işlənən frazeoloji vahidlər dildə son dərəcə hazır sabit törəmələr kimi çıxış edir. Bunlar qrammatik cəhətdən dəyişilməz, semantik cəhətdən sözə ekvivalentdir: “Divan” dilindəki frazeologizmlər şairin dünyagörüşü, yaşadığı cəmiyyətə və ətraf mühitə münasibəti ilə bağlıdır. R. Bağdadi “Divan”ı dilində işlənən frazeoloji vahidlər *ismi və feli frazeoloji birləşmələr* olmaqla iki yerə bölünmüş, onların müxtəlif yaranma mödelləri rəngarəng nümunələrlə göstərilmişdir.

Dissertasiyanın II fəslə **“R. Bağdadi “Divan”ı dilinin fonetik xüsusiyyətləri”** adlanır. Burada şairin dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin müasir Azərbaycan dili və dialektləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Mahiyyətə müasir Azərbaycan dilindən ciddi şəkildə fərqlənməsə də, R. Bağdadinin çox zəngin olan şeir dilində Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi baxımından diqqəti cəlb edən bir sıra tutarlı fakt və məqamlara rast gəlinir; 4 yarımfəsilədən ibarətdir.

II fəslin **“R. Bağdadi “Divan”ı dilində ahəng qanunu və onun pozulması halları”** adlanan birinci yarımfəslində şairin dilində ahəng qanununun qəti şəkildə gözlənilməsi barədə fikir irəli sürmək mümkün olmasa da, bir sıra hallarda onun pozulmasının mütəmadi xarakter daşdığına dair faktlara rast gəlinəni göstərilir. Eləcə də “Divan” dilində ahəng qanununun mövcud olmaması fikrini də irəli sürməkdə tərəddüd edirik, çünki türk dillərində ahəng qanununun gözlənilməsi fərqlidir. O fikrin tərəfdarıyıq ki, XVI əsr Bağdad mühitində R. Bağdadinin şeirlərində ahəng qanununun mövcudluğu ümumtürkoloji kontekstdə xüsusi fərq daşımır; burada ahəng qanununun pozulması halları konkret faktlarla nəzərdən keçirilir.

II fəslin ikinci yarımfəsil **“R. Bağdadinin “Divan”ı dilində saitlər üzrə səs ekvivalentliyi”** adlanır. Burada sait və samit səslərin müxtəlif heca növləri üzrə əvəzlənmələri araşdırılmışdır. Sait səslər üzrə səs əvəz-

lənmələrinin demək olar ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə üst-üstə düşdüyü qənaətinə gəlinmişdir.

II fəslin *“Divan” dilində samitlər üzrə səs ekvivalentliyi* adlanan üçüncü yarımfəslində R.Bağdadi əsərlərinin nəşrini hazırlayan Azadə Musabəylinin bu fikri ilə həmrəy olduğumuz bildirilir:” Mətnə qrafik variantlar, fonetik baxımdan dəyişmələr, əvəzətmələr ən çox b\m,t\đ, b\p,q\g\ x şəklindədir. Bunlardan b\m-ə nümunə olaraq bin\min və s. ilə yanaşı bən\mən forması bütün mətn boyunca müşahidə olunmaqdadır. T\đ-yə isə ən çox sözlərin başlanğıcında rastlaşırıq: tuz\duz ditrər\titrər, dutalım\tutalım, tolsə\dolsə, turub\durub. Göründüyü kimi, əvvəlki sözlər daha əvvəllər işlənmiş variant sayıla bilər. Beləliklə, əvvəlki “t”-nin sonralar “d”-yə çevrildiyini söyləmək tam düzgün deyildir. Üçüncüsü: b\p-dir. Bu hərf dəyişmələrinə sözlərin əvvəlində büstə\püstə, boza\poza, pazar\bazar və sonunda TUB\TUP, HƏP\HƏP şəklində rast gəlirik. Dördüncüsü: q\g\ x dəyişmələridir: baq\bax, yoqsə\yoxsə, çuqə\çuxə və s.və başqa neçə-neçə sözlərdə müşahidə olunur. Lakin v\r, r\đ, n\ç, n\ş, t\b əvəzətmələri ilə də rastlaşırıq. Bunlar sadəcə olaraq hərfəldən birinin digərini əvəz edilməsi kimi deyil, hətta sözlərin bəzən məna və məzmunca başqalaşması və ya bir feilin daha qədim şəklinin yenisi ilə əvəz edilməsi kimi dəyərləndirilməlidir: edəvüz\edəruz, barı\ badi, andıqca\ andıqçə, balın\ balış, bimar\ timar”¹³.

Qeyd edək ki, R.Bağdadinin şeirlərində sağır nun-a (ŋ) rast gəlmədik.

“R.Bağdadi “Divan”-nı dilində fonetik hadisələr” II fəslin son yarımfəslidir. Burada şeir dilində assimilyasiya, metateza, reduksiya kimi fonetik hadisələrə daha çox təsadüf edildiyindən danışılır. Orfoepiya ilə orfoqrafiyanın nisbəti məsələsində R.Bağdadinin əsərlərində rast gəlinən sözlərin orfoqrafiyasının müasir Azərbaycan dilinin orfoepiyası ilə uyğun gəlməsi faktik nümunələr əsasında izah edilir.

Bizim kim, zərrəcə çərxi fələkdən müddəamız yoq,6

Şikayət eyləyüb şövqindən, ey Ruhi, nəmiz vardır? (s.314) və s.

“R.Bağdadi “Divan”-i dilinin morfoloji xüsusiyyətləri” – tədqiqatın irihəcmli III fəslidir.

Məlumdur ki, XVI əsr həm də “bir sıra morfoloji xüsusiyyətlərin başqa türk ədəbi dillərinə nisbətən Azərbaycan ədəbi dilində daha müstə-

¹³Musabəyli A. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Ruhi Bağdadi divanı. I hissə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2001, .s.92.

qil keyfiyyət qazanması” ilə əlamətdardır¹⁴. Görkəmli dil tarixçilərinin də qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji quruluşundakı tarixi dəyişmələr qrammatik olmaqdan daha çox, fonetik və morfonoloji dəyişmələrdir. Yəni, “geniş təbəddülat morfoloji quruluşun bətnində yox, səthində getmişdir”¹⁵.

Morfoloji xüsusiyyətlər üzərində aparılan tədqiqat “Divan” dilində XVI əsr ədəbi dil nümunələri üçün xarakterik olan 6 əsas (isim, sifət, say, feil, əvəzlilik, zərflər); 3 köməkçi (qoşma, ədat, bağlayıcı) nitq hissəsi; nida və modal sözlərin (xüsusi nitq hissələri) olduğunu, onların ümumilikdə bir-birindən özünəməxsus morfoloji əlamətlərlə fərqləndiyini göstərdi. Buradakı yarım-fəsillər və onların bölmələri çoxluq təşkil edir.

“Divan”ın morfoloji xüsusiyyətlərinin spesifikliyini üzə çıxarmaq məqsədilə nitq hissələrinin hər biri haqqında ayrıca danışmağı, əsas nitq hissələrinin müstəqilliyini, onların işlənmə mövqeyini, vəzifələrini üzə çıxaran əsas cəhətlər və qrammatik kateqoriyalar (*hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik, şəxs və s.*) üzərində dayanmağı məqsədəuyğun və zəruri hesab etmişik. Bu üzdən III fəsil həcminə görə o birilərindən fərqlənir. Dissertasiyada bu haqda geniş bəhs edildiyindən, eləcə də avtoferatın həcm imkanını az olduğundan biz yarım-fəsillərin adlarını çəkməklə, orada gəlinən nəticələrdən ümumilikdə bəhs edəcəyik. III fəslin yarım-fəsilləri bunlardır:

İsim, onun leksik-semantik məna qrupları (3.1); Sifət, onun lüğəvi məna qrupları(3.2); Say, onun məna növləri (3.3); Əvəzlilik onun nitq hissələri arasında mövqeyi (3.4); Feil, onun lüğəvi məna qrupları (3.5); Zərflər. Zərflərin məna növləri (3.6); Köməkçi nitq hissələri (3.7); Xüsusi nitq hissələri (3.8). .Onu da qeyd edək ki, bu yarım-fəsillərin özləri də dissertasiyada tədqiqat obyektinə olan mövzulara görə müvafiq yarım-bölmələrə bölünmüşlər.

III fəslin “***İsim, onun leksik-semantik məna qrupları***” adlı *birinci yarım-fəslində* müstəqil nitq hissəsi olmaq etibarilə, isimlərin digər nitq hissələrindən fərqlənən özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini açıb göstərməyin, ismi digər nitq hissələrindən fərqləndirməyin həm elmi, həm də təcürbi əhəmiyyəti olduğu göstərilir. Çünki bütün zaman kəsiklərində isim və sifət kateqoriyaları bir-birilə qarışdırılmışdır. “Türk sistemli dillərə aid yazılmış əsərlərin çoxunda belə bir fikir müdafiə olunur ki, guya bu dillərdə isim, sifət və zərflər bir-birlərindən seçilmir”¹⁶.

¹⁴ Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. ADU nəşri, Bakı, 1985, s.23.

¹⁵ Yenə də orada, s.24.

¹⁶ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası.I hissə (Fonetika, lesika, morfolojiya), Bakı, 2008, s. 89.

Əldə edilən faktik materiallar göstərir ki, R.Bağdadi “Divan”ında işlənən isimlər özlərinin leksik mənasına görə konkret və mücərrəd varlıqların adını bildirir, xüsusi və ümumi, tək və toplu isimlər olmaqla müasir ədəbi dilimizdəki isimlərdən yalnız izafət tərkiblərinin çoxluğu ilə fərqlənir. Məsələn: *görki-güvənc, azürdəyi-məşəqqətü-rənc, manəndi-xanəyi-sət-rənc, ədəyi-xas və s.*

“Divan”da işlənən isimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəbdir. R.Bağdadi “Divan”ında işlənən isimləri mənşəyinə görə iki qrup (*Azərbaycan (türk) mənşəli isimlər və müasir dil baxımından arxaik hesab olunan isimlər*) adı altında tədqiq edilmişdir:

*Nə iki gəlmədügi ləblərinin (ə) göftarə (f),
Sözi(t) bir yerdə(t) qomuşlar dāhənünlə (f) guya (s.171);*

R.Bağdadi “Divan”ında olan bir sıra sadə isimlərin mənacə deyil, formacə fonetik cəhətdən dəyişməsi o dövr ədəbi dili üçün xarakterik əlamətlərdəndir:

*İrdisə ğəm (qəm) degil bir-iki gün əna sana,
Hər bir ənayə həqq (haqq) verə yüz bin səfa sana (s.166);
Yüzə (t) gülməklə xətin hüsniyə (ə) nöqsan urdi,
Yenə yerində (t) lətafət (ə), yenə seyrində səfa (s.166) və s.*

R.Eyvazova tarixən türk dilləri üçün xarakterik olan bu tipli sözlərin (*isimlərin*) böyük bir qisminin Azərbaycan dilində getdikcə arxaikləşdiyini, daha sonralar (XVIII əsrdə) bir qisminin artıq ədəbi-bədii əsərlərin dilindən tamamilə çıxdığını, digər qisminin isə yalnız bəzi dialekt və şivələrdə qaldığını göstərir¹⁷.

Ərəb və fars mənşəli isimlər də R.Bağdadi “Divan”ında kifayət qədər yer tutur:

*Üftadələr (f) əlin tutiği bir kərimşən (ə),
Aləmdə (ə) dəstgir (f) ola lütfi (ə)-xuda (f)sana (s.166);
Nolə səbr (ə)eyləsələr cövrünə (ə),ey mahi (f)liqa?! (ə),
Səni qoyub kimə meyl eyləsün ərbabi (ə)-vəfa(ə)? (f) (s.166);*

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, ərəb-fars mənşəli leksik vahidlərin (*isimlərin*) müəyyən qismi cüzi dəyişikliyə uğrayaraq dilin lüğət tərkibində mühafizə olunaraq qalmış, bəziləri isə işlək olmayıb, izafət tərkibləri və mürəkkəb sözlər şəklində dildə özünü hələ də göstərməkdədir.

“Divan”dakı isimlərin morfoloji yolla yaranma prosesini izləmək üçün şəkilçilərin tarixinə qısa ekskurs etmək zərurəti yaranmışdır. Ümumi dilçilik ədəbiyyatından da şəkilçilərin bir qisminin ilk dövrlərdə müstəqil

¹⁷ Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili. Bakı, Elm, 2005, s.39.

söz olduğu (məsələn, *-çı* şəkilçi ilk dövrlərdə *adam*, *kişi* mənalarında anıldığı, daha sonralar şəkilçiləşməyə məruz qaldığı bəllidir. Hazırda bu sözün rus dilindəki *çelovek* (“adam”, “insan”) sözünün tərkibində mühafizə olunduğu yazılır¹⁸.

Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik və məhsuldar olmayan bir sıra şəkilçilər Ruhi Bağdadi Divanı dilində müxtəlif rəngarəng üslubi məqamlarda işlənmişdir. Məsələn, *-van* şəkilçisi (*cadvan*), *-dəm* şəkilçisi (*ərdəm*). Bu şəkilçi Orxon Yenisey abidələrində və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da işlənib. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *ərdəm* sözü Azərbaycan dilinin Simal qrupu (əsasən də Quba, Şabran) dialekt və şivələrində hazırda da işlənərkəndir. Və ya: *-ban* şəkilçisi (*bağiban*, *dərban*) *-zadə* (*balazadə*), *-at,-ət* (*riyazət aləmi-zahidlik*, *nəfs öldürmək*, *çətinlik*, *əzab*) müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik hesab olunur.

Bağdadi “Divan”ında olan bir sıra isimlərin mənaca deyil, formaca fonetik cəhətdən dəyişməsinin (*qəm-ğəm*, *hüsnün-hüsnin*, *qorxum-qorqum*) o dövr ədəbi dili üçün xarakterik əlamətlərdən olduğu qənaətinə deyək.

“Divan”dakı isimlərin morfoloji yolla yaranma prosesini izləmək – şəkilçilərin tarixinə qısa ekskurs etməklə mümkün oldu. Bu yolla ərəb, fars mənşəli isimlərdən müəyyən qisminin cüzi dəyişikliklərə uğrayaraq dilin lüğət tərkibində mühafizə olunaraq qaldığı, bəzilərinə isə işlək olmayıb, izafət tərkiblərinin mürəkkəb sözlər şəklində dildə özünü hələ də göstərməkdə olduğu üzə çıxarıldı.

Qeyd edək ki, *-çl,-çi,-çu,-çü* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində məhsuldar olsa da, R.Bağdadi “Divan”ından əldə etdiyimiz faktik nümunələr bu şəkilçilərlə düzələn sözlərin o dövrdə o qədər də çox işlənmədiyini deməyə əsas verir. Məsələn, sələfi Kişvəridən fərqli olaraq, R.Bağdadinin dilində *-lıq,-lik* şəkilçisinin *-maq-mək* şəkilçisindən sonra artırıldığı məqamlara rast gəlmədik. Halbuki, bu şəkilçinin məsdərlərə qoşularaq müəyyən mənalı sözlər yaratması, qədim Orxon-Yenisey, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, eləcə də orta əsr (daha çox XV əsr) abidələrinin dilində çox işlək olduğu haqqında faktik nümunələr kifayət qədərdir: “öyünməklilik” (KDQ); “əkinlik”, “boduşluğ”, “ərdəmlik”, “aylıq” (Orxon-Yenisey abidələri); “istəməklilik” (Şəhriyar); Nərgizi-məsti-xumarın qanımı icməğliğə, Qaşların mehrabı ol məstanələr güncündədir (Xətai, I, s.138); Ta qərasın dərdi-dil yazmağliğə cəl qılmazəm (Kişvəri, s.51) və s.

Bu xüsusiyyəti də R.Bağdadi dili və üslubunun fərdi və spesifik xüsusiyyətlərindən biri kimi qəbul edirik.

¹⁸Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, Bakı, 2010, s.35.

Digər maraqlı bir fakt: *-ği,-ki,-qu,-kü // -ği,-gi,-ğu,-gü şəkilçisi* ilə bağlıdır. “Orxon-Yenisey” abidələrində bu şəkilçi ilə düzələn və “güzgü” anlamını verən təkcə bir ism (küzünü=közünğ təsadüf edilmişdir¹⁹).

Müasir Azərbaycan, eləcə də bir sıra türk dillərində hər hansı bir əşya, alət adı, vasitə, obyekt və hər hansı bir prosesi bildirmək üçün feillərin kökünə artırılan bu şəkilçiyə “Divan” dilində *uyğu* şəklində yalnız bir nümunədə rast gəldik:

*Ruhi, səbahi uyğuda qalanlar ac qalur,
Rizqün verür əbidinə Mövla ələssabah (s.211).*

“Divan”da isimdən daha çox hərəkət adlarına (feillərə) yaxınlaşan leksemlərə də təsadüf edilir:

*Yıllar geçsə enişə gəlməz meyi-səbuh (s.246);
Kəməndi-kakilində qurtuluş yoqdur,kimi görsən,
Əsiri-dami möhnətdir giriftari-məhəbbətdir(s.276);*

Omonim xarakterli olan²⁰, feillərin kök və ya əsasına artırılaraq hərəkətin adını bildirən müxtəlif məzmunlu mücərrəd və konkret mənalı isimlər düzəltməyə xidmət edən bu şəkilçinin “Orxon-Yenisey” abidələrində fonetik dəyişikliklə (*-is,-is,-us,-üs (uruş//sünüs, vuruş)*) işləndiyi müşahidə edilmişdir²¹. Bu şəkilçinin qaraqalpaq və qazax dillərində hazırda da bu variantda işlənməsi həmin dillərin spesifik xüsusiyyəti ilə izah olunur. Azərbaycan dilçiliyində *-iş,-iş,-uş,-üş* şəkilçisinin funksiyasına görə, məsdərin vəzifəsinə çox yaxın olduğu və cümlədə fərqləndirilməsinin izahı verilir²². R.Eyvazova bu şəkilçi ilə əlaqədar Kişvərinin “Divan”ından düzəltmə isimlərə aid nümunələr verərək yazır ki, “...*-iş* şəkilçisi məna vəzifəsinə görə türk dillərində müştərək bir şəkilçi olaraq qalır”²³. Görkəmli dil tarixçisi R.Məhərrəmov *-iş,-iş,-uş,-üş* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş isimlərin hər hansı prosesin adını bildirməklə bərabər, *-ş* ünsüründə qarşılıqlı əlaqə (*alışma, verişmə*) mənasının olduğunu, ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində, eləcə də müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi zamanı müstəqil şəkilçiyə çevrildiyini, hazırda isə daha da fəallaşdığını (*uçuş,*

¹⁹Мамедов Ю.К. Имя существительное в Орхоно-Енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком). АҚД., Баку, 1967, с.9.

²⁰Сəфəров S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, s.89.

²¹Мамедов Ю.К. Имя существительное в Орхоно-Енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком). АҚД., Баку, 1967, с.9.

²²Yenə orada, s.51.

²³Eyvazova R. Kişvəri “Divanı”nın dili. Bakı, 1983, s.39.

uduş, yarış, qaçış, göndəriş, bildiriş, göstəriş, baxış, alış, çıxış, giriş və s.) göstərir²⁴.

“Divan”dakı mürəkkəb isimlər müəyyənləşdirilərkən əşyalıq əks etdirən yeni lüğəvi vahidin yaranıb-yaranmaması meyarı tərəfimizdən əsas olaraq götürülmüşdür. Burada təsadüf edilən mürəkkəb isimlərin çox qismi alınma mənşəli sözlərdən ibarət olub, qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində yaranan mürəkkəb isimlərdir. Belə mürəkkəb isimlərin bir qismi birinci tərəfi etimoloji cəhətdən qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisiz, digər qismi isə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçilidir. İki, üç, dörd və ya daha artıq komponentli mürəkkəb isimlər yeni bir lüğəvi məna yaradan, vahid bir vurğuya malik olan sözlər yaratmışlar.

Dilin bütün tarixi inkişafı boyu bütün qrammatik kateqoriyalarına xas olan funksioloji dönmə özəllikləri Ruhi Bağdadinin “Divan”ında da özünü göstərir ki, bunun ən bariz nümunəsini ismin hal kateqoriyasında görmək mümkündür. “Divan”da da ismin hal kateqoriyası müasir dövrümüzdəki 6 hal ilə – adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallar vasitəsilə özünü göstərmişdir.

Adətən, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid yazılan bütün əsərlərdə XIII-XVII əsrlər ərzində Azərbaycan dilində ismin hal kateqoriyasında heç bir dəyişikliyin olmadığı yazılır. Bizcə, bu fikir birtərəflidir. Çünki ismin hal kateqoriyasının ümumi və xüsusi cəhətlərini, onun tarix boyu keçib gəldiyi inkişaf mənzərəsinin aydın və tam təsəvvürünü yaratmaq üçün o dövrdə yazıb-yaradan hər bir sənətkarın yaradıcılığının fərdi özəllikləri də nəzərə alınmalıdır. “Divan”da ərəb və fars alınmalarının ismin müxtəlif hal şəkilçilərini qəbul edərək işlənməsi bu sözlərin Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına tabe olaraq hallanmasının və bu xüsusiyyətin Azərbaycan ədəbi dili inkişafında uzun bir tarixə malik olduğunun inkar edilməz faktlarından biridir. Qeyd edək ki, müasir dilimizdə tam sabitləşmiş hal şəkilçiləri “Divan”da yerinə görə biri digərini əvəz etmiş, ahəng qanunu bir çox hallarda sabit olmayıb, bəzi yerlərdə pozulmuşdur. Qədim türk dillərində, eləcə də bəzi dövr abidələrində *adlıq halın* bütün halların yerində işləndiyi məlum olsa da, “Divan”da bu halın ən çox yiyəlik, bəzən də yönlük halında, ismin *təsirlik hal* şəkilçisi yerinə adlıq və yönlük hal şəkilçisi yerində işlənməsi də diqqəti cəlb edir.

Nə hacət qaşların şəmşir çəkmək qətlü üşşaqə,

Bütün dünyayı öldürsən yətar ol nərgizi-şəhla (s.175,21); Və ya:

²⁴Məhərrəmova R.C. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: Leksika, Söz yaradıcılığı, “Elm və Təhsil”, Bakı, 2012, s.75.

*Bəndən artuq can verir yolində hər kəs ölməgə,
Qır keçür piği-müjənlə aləmi, rüsxət sana (s.250, 175).*

Türkoloji dilçilikdə naqis -n forması (S.Əlizadə), yalın təsirlik hal şəkilçisi (E.Ubryatova) adlandırılan, eləcə də Orxon-Yenisey abidələrində təsadüf edilən və əsasən də qırçaq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan *-ni,-ni*, eləcə də *-yi,-yi* formalı təsirlik hal şəkilçisinə R.Bağdadinin "Divan" dilində də təsadüf edilir. Bu, ən çox "o" şəxs əvəzliyinin (*anı-onu*) hallanmasında müşahidə olunur. V.Aslanov kimi, biz də bu hadisədə hər iki (*yiyyəlik və təsirlik*) hal arasında daha qədim tarixi köklərin olduğu qənaətinə deyik. Dialekt və şivələrdə, eləcə də canlı danışq dilinin materiallarında rast gəldiyimiz dil faktları bizim bu fikrin tərəfdarı olduğumıza əsas verir. Hal şəkilçiləri sistemi prinsip etibarilə müasir türk dillərindəkindən əsaslı surətdə fərqlənməsə də, onlardakı bir sıra özəlliklər onu deməyə əsas verir ki, ismin hal kateqoriyası da digər qrammatik kateqoriyalar kimi, uzun tarixi inkişaf prosesinin təzahürüdür. Tədqiqat göstərir ki, "Divan"dakı bir çox hal şəkilçiləri fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq, biri digərinin yerində işlənmişdir.

"Divan"ın bir dil abidəsi kimi zənginliyi müxtəlif leksemlərlə ifadə olunan kəmiyyət kateqoriyasında da özünü büruzə verir. R.Bağdadi tərəfindən kəmiyyət kateqoriyasına xas sözlərdən bacarıq və ustalqla, yerli-yerində istifadə edilməsi onu bir daha xalq dilinə yaxınlaşdırır, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili, eləcə də tarixi morfologiyamız haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan verir.

R.Bağdadi "Divan"ından əldə edilən faktik materiallar o dövrdə mənsubiyyət anlayışının daha çox analitik-sintetik (*cəhanın gülşəni*) və sintetik (*möhnət odu*) üsulları ilə ifadə olunduğunu deməyə əsas verir.

Xəbərlik kateqoriyası şəkilçilərinin (*-am,-əm,-yam, -yəm; -iq, -ik, -uq,-ük,-z; -san, -sən; -sınız,-sınız,-sunuz,-sünüz*) də Ruhi Bağdadi "Divan"ında maraqlı formalarda işlənmə xüsusiyyətidir. Belə ki, birinci şəxsdə kəmiyyətə cəm olanlarda: *-əm* xəbərlik şəkilçisi əvəzinə, *-üm*; ikinci şəxsin təkində: *-san,-sən* xəbərlik şəkilçisi əvəzinə, *-sın,-sin* forması işlənmişdir ki, bu da XVI əsr ədəbi dili üçün xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Ruhi Bağdadi "Divan"ında xəbərlik kateqoriyası təsdiqinin *var* sözü ilə ifadə edilməsi, inkarının isə bəzən yalnız *dəgül / degil / deyil* (د ک ل) sözü, bəzən də bu sözlə + xəbərlik şəkilçisinin, əksər hallarda *yox* sözü+xəbərlik şəkilçisi vasitəsilə düzəlməsi, çox az hallarda isə *lazım degil, layiq degil* formalarında işlənməsi də maraqlı məqamlardandır.

Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, orta əsr abidələrində Azərbaycan yazı dilini tədqiq edən S.Əlizadə mənbələrdə ikinci şəxsin cəmini bildirən xəbərlək şəkilçisinə rast gəlmədiyini bildirir.²⁵

Lakin əldə etdiyimiz faktiki nümunələr arasında Ruhi Bağdadi “Divan”ında ikinci şəxsin cəmini ifadə edən şəkilçiyə bir yerdə də olsa, yalnız bu şəkildə təsadüf etdik:

*Bürünmüş pənbəyi-dağ ilə birsərməst abdaluz (ıq),
Nə salusuz (sınız), qeydi-virqəyi pəşminəniz vardır (s.260).*

Qeyd edək ki, bu xüsusiyyətin XVI əsr ədəbi dili üçün xarakterik olmadığı qənaətindəyik.

“Divan”da müxtəlif morfoloji əlamətlərin köməyi ilə yaranan vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun olub, bütün dövrlər ərzində eyni cür olsa da, bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və o dövrün yazılı abidələrindən öz spesifikliyi ilə fərqlənir. *-dir* şəkilçisinin *durur* variantının “Şühədanamə”nin, Xətai dilində daha fəal, Füzuli dilində arasıra işləndiyini, bu formanın, ümumiyyətlə, XVI əsr ədəbi dili üçün arxaik olduğunu hesab etsə də, Ruhi Bağdadi “Divanı”nda bu şəkilçiyə əksər hallarda *-durur /-dürür* şəklində təsadüf edilir.

III fəslin “*Sifət, onun lüğəvi mənə qrupları*” adlı yarım-fəslində bu əsas nitq hissəsinin zahiri fərqləndirici əlamətinin olmaması səbəbindən bir sıra sifətlərin nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirilməsində alimlər arasında yaratdığı fikir ayrılığından, sifətlərin lüğəvi mənə qruplarından, onların sintaktik funksiyaları və cümlədəki yerindən asılı olaraq substantivləşə və adverbiallaşa bildiyinə görə, bəzi alimlərin bu hadisəni “leksik omonimlik” adlandırdığından bəhs edilir. Digər səbəbin də sifət və zərflərin semantik-funksional baxımdan tam differensiallaşmaması olduğu göstərilir.

Dil tarixinə aid ədəbiyyatda orta əsr yazılı abidələrində ərəb-fars mənşəli alınma sifətlərə nadir hallarda təsadüf edildiyi, o dövr şairlərinin əsasən ümumxalq dilinə xas olan sifətlərdən bəhrələndiyi yazılır.²⁶

“Divan”dan tədqiqatın bu bölümünə aid əldə etdiyimiz faktik materiallar bu fikrin R.Bağdadinin dili üçün xarakterik hal olmadığını deməyə əsas verir. Belə ki, R.Bağdadi “Divan”ının dilində işlənən sifətlərin çoxu mənşəcə alınma olub, əlamət və keyfiyyət bildirməyə xidmət etmişdir:

*Çıqar üqbəyi dildən, çünki əl verdi sana dünya,
Təməkar (ə) olma, ya üqba gərək, ey xacə, ya dünya (s.170);
Dün demişlər ki, nədir Ruhiyi-zarın hali?*

²⁵ Əlizadə S.Q. Göstərilən əsəri, s.36.

²⁶ Mirzəzadə H. Göstərilən əsəri, s.121.

Bu vəfasızdan (ə) umulmaz əcəb, ey şux, əcəb (s.190);

H.Mirzəzadə XIII-XVIII əsrlərin ədəbi dilində bu şəkilçinin çox məhsuldar olduğunu və sifət bildirən sözlərin kəmiyyətini çoxaltdığını, yalnız Azərbaycan dilinin sözlərinə deyil, alınma mənşəli digər sözlərin kökünə artırılma bildiyini göstərir²⁷. R.Bağdadi “Divan”ın da *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisi ilə düzələn sifətlərə aşağıdakı nümunələrdə rast gəldik:

Əqlimiz aldığın inkar edüb, amanə sanur?

*Var isə ol leyli **saçlu** bizi divanə sanur? (s.175);*

Gəldi zamani işrətin, eyş edə gör ki, bağdə,

*Hər biri qönçəyi-tərin bir **qurulu** otağdır (s.259).*

“Divan” dilində diqqəti cəlb edən hallardan biri *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisinin mənə anlamını verən **yekrəng** sözünün **bir rəngli** sözü mənasında işlənməsidir:

Xak ilə yeksan edərdi, dustim, anı səba,

*Zülfü-pürçininlə **yekrəng** olmasəydi səkinab(s.194);*

Sifət və onun dərəcə əlamətləri uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. S.Əlizadə XVI əsr ədəbi dili üçün azaltma dərəcəsi şəkilçilərinin işlənməsinin xarakterik olduğunu göstərsə də, əldə edilən faktik nümunələr R.Bağdadi “Divan”ının dili üçün sifətin dərəcə şəkilçilərinin xarakterik hal olmadığını, onların çox az işləndiyini göstərir.

III fəslin “**Say, onun mənə növləri**” adlı üçüncü yarımfəsli üzrə toplanan faktik materiallar sıra sayının R.Bağdadinin “Divan” dili üçün səciyyəvi olmadığını üzə çıxardı. Belə ki, sıra sayına da yalnız bir nümunədə təsadüf etdik:

*Al ilə **birimci** eylədülər könlümüz əsir,*

İki gözüni Ruhiyi-zarın qapatdülər (s.510).

“Divan”dan əldə edilən materiallar “Azərbaycan dilində işlənən sayların həm quruluşu, həm lüğəvi mənası və həm də vəzifəcə tarixi ardıcıl inkişaf yolu keçərək sabit qaldığını”²⁸ göstərir:

*Hüsn bağində bu gün ol **iki** ləli-ziba,*

***İki** güldür, gözəlim, biri-birindən ziba (s.169);*

Yar istəyənlər olur neçə əğyarə aşına,

***Bin** yarə yerinə ta olə **bir** yarə aşına (s.186);*

III fəslin “**Əvəzlik onun nitq hissələri arasında mövqeyi**” yarımfəsli adından da bəlli olduğu kimi, Divan dilində işlənən əvəzlilər,

²⁷ Yenə orada, s.127.

²⁸ Əlizadə A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1966; Əlizadə A. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, Bakı, 2007.

onların mövqeyi hərtərəfli araşdırılmış, əvəzliliklərin *şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyən, inkar, nisbi, təyini və qayıdış* əvəzlilikləri kimi məna növlərinin işləndiyi təsbit edilərək üzə çıxarılmışdır. *Mən* şəxs əvəzliyi *bən; sən* şəxs əvəzliyi isə həm *sənə*, həm də *sana* formasında paralel olaraq işlənmişdir. Burada eləcə də görkəmli dilçilərin əvəzliyin mövqeyi barədə olan mülahizələri də yer almışdır. **O** şəxs əvəzliyi yalnız mətndən asılı olaraq müxtəlif mənalarda işlənmişdir ki, bu xüsusiyyəti XIII-XVI əsrlərdə **o** şəxs əvəzliyinin zəif formalaşması ilə izah edirik. Toplanan dil materialı nisbi və qayıdış əvəzlilik növlərinin R.Bağdadi “Divan”ı dili üçün xarakterik cəhət olmadığını deməyə əsas verir.

III fəslin “*Feil, onun lüğəvi məna qrupları*” adlı beşinci yarımfəslində “Divan”da işlədilən feillərin digər nitq hissələri ilə müqayisədə kəmiyyətə çox olması diqqətə çatdırılır. “Divan”dakı feillər özlərinin leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə digər nitq hissələrindən əsaslı surətdə seçilir və bu cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“Divan”da digər maraqlı faktlardan biri də *-ayın,-əyin* şəkilçisinin I şəxsin təkində spesifik şəkildə ifadə edilməsidir:

*Necə bən saqlayayın canımı çeşmindən kim,
Müjənin hər biri bin canə dəgər bir oqdur (s.306);*

Əmr şəklinin II şəxs cəmində nəzər-diqqəti cəlb edən formalardan digəri *sanmayın* inkar feilinin *sanmægüz* şəklində işlənməsidir:

*Siz bizi sanmægüz ancəq sevənin bəndəsiyüz,
Sevənin, sevməyənin bəndəyi-əfkəndəsiyüz (s.384);*

R.Bağdadi “Divan”ında maraqlı faktlardan biri də əmr formasının II şəxs təkdə *-inən* şəkilçisi ilə ifadə olunmasıdır. Bu şəkilçi aşağıdakı nümunədə *-ginən* formasının ixtisarı kimi verilmişdir.

*Et məshəfi-rəhmət görinən dəmdə xətin,
Nə görünmək gərək ayinəyi-rüxsari bana (s.169);*

Feilin III şəxs təki həm *-sın*, həm də *-sün* şəklində ifadə olunmuşdur ki, bu da R.Bağdadi “Divan”ı dilinin spesifikliyini göstərən faktlardandır:

*Əhli-dünya xərdir, anlərdən maarif istəməsin,
Mərifət kəsb etməsün ol kim, talibi-dünya olur (s.638);*

S.Əlizadə şərt şəklinin I şəxs cəmində müasir ədəbi dil üçün normalaşan *-q,-k* əlamətinə rast gəlinməyə də, o dövr yazılı abidələri üçün xarakterik olmadığını, lakin *-auz,-əüz* forması ilə *-q,-k* əlamətinin müvaziliyinin başlanması göstərir²⁹. “Divan”da bu xarakterik xüsusiyyət özünü göstərmək-

²⁹ Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1985, s. 55. -88s.

dədir. Feilin şərt şəkli həm sadə, həm də mürəkkəb formalarda özünü aşağıdakı nümunələrdə göstərir:

Məclisi-vaizə ayaq basmaz isəq məzuruz,

Bəstəyi-xidmətə naqusi-pərəstanuz biz (s.379);

Eləcə də S.Əlizadə XVI əsr yazılı mənbələrində feilin şərt şəklinin rəvayət məzmunlu mürəkkəb (-sa + -sə + imiş) növünə təsadüf edilmədiyini yazsa da³⁰, R.Bağdadi “Divan”ında bu formaya aşağıdakı nümunələrdə təsadüf etdik:

Anlamazsaymış kim, məhəbbət keyfinin heyranıyüz,

Xəndə eylərsək əcəbmi zahidi-nadanə biz (s.643);

Öldürərsəm də səni la demə, dərşə dildar,

Deyəmə, hər nə cəfa eyləsə, cananımdır (s.321);

S.Əlizadə müasir dialekt və şivələrimizdə işlənən *amma, -əmmə* variantına XVI əsr mənbələrində təsadüf edilmədiyini yazır³¹.

R.Bağdadi “Divan”ı dilindən təsadüf etdiyimiz nümunə bunun əksini deməyə imkan verir:

Edəmmərəm ərzi-məhəbbət yarə, amma, ey rəqib,

Səndə-bəndə dərdi-eşqi-canstani var-yoq (760).

“Divan”ın dilində feilin davam şəkli də müşahidə edilir:

Su kibi aqmaqda rahi-ruhbəxş ayağınə,

Rəhi-eşqin saliki-rövşənzəmir dir könül (s.530);

III fəslin “**Zərflər. Zərflərin məna növləri**” adlı altıncı yarımfəslində

“Divan”dakı zərflərin hərtərəfli xarakteristikasını daha aydın təsvirini yaratmaq üçün bu qrammatik kateqoriyanı ayrı-ayrı məna növləri üzrə də araşdırmalar aparılmışdır. R.Bağdadi “Divan”ında zərflərin şəxsi feilə, feili sifət, feili bağlama, məsdər, sifət və zərflərə aid olub, cümlənin müstəqil üzvü kimi işlənərək, onu müxtəlif cəhətdən izah edildiyi rəngarəng nümunələr əsasında izah edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, əldə edilən faktik nümunələr “Divan”ın dilinə məxsus spesifik tərz, zaman, miqdar zərflərinin daha çox işləndiyini göstərir.

III fəslin “**Köməkçi nitq hissələri**” adlanan yeddinci yarımfəslində

“Divan”da işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin özlərinin müxtəlifliyi və əks etdirdikləri mənalara rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb etdiyindən danışılır. *Səbəb-məqsəd* bildirən *çun, çün (üçün)* qoşmasının mənşəyi barədə

³⁰ Əlizadə S. Göstərilən əsəri, s.56.

³¹ Yəni orada, s.61.

olan bəzi mülahizələrə müəllif münasibəti bildirilmiş, qoşmalarla yanaşı, köməkçi adlar da tədqiq edilmişdir:

*Döndi məqsudimiz üzrə fələki-şəbədəbaz,
Doğdi vəslət günəşi, getdi zəlamı-fırqət (s.198);
İlahi, izzətin həqqiçün ol sərvi sərəfraz et,
Kəlami-hüznilə daim cəvanan içrə mümtaz et (s.198);
Belini qucdi demişlər o məhin Ruhi, çün
Heç nəsnə yoq arada, quru əfsanəyi gör (s.343);*

Sadə bağlayıcılardan olan “və” bağlayıcısını dilçilər ərəb mənşəli hesab edir. Lakin bu bağlayıcının rus dilindəki “и” (i) bağlayıcısı ilə eyni kökdən olduğu və VII əsrdən əvvəllər də işləndiyi qeyd olunur³².

R.Bağdadi “Divan”ında da bu bağlayıcının işlək olub, saitle bitən sözlərdə “vü” şəklində olduğu göstərilir:

*Bəlavü möhnəti dərdü məşəqqət ruzigarındır,
Nə eylərsə məhəbbət əhlinə həp ruzgar eylər (s.329);*

R.Bağdadinin “Divan”ında sadə və mürəkkəb quruluşlu bağlayıcılar da yetərincədir. “Divan”da sadə bağlayıcılar (*zira, vəli, amma, gər / əgər, ilə, guya, çü / çün, -la / ilə, isən, gahi, ancaq*) müxtəlif maraqlı üslubi məqamlarda işlənmişdir:

*Nə mümkümdür bizə baş əgməmək əhli-xirəd, zira,
Mələmət kari-zarində səfarayi-büzdüzəyüz (s.388);
Vəli, söz oğrusi insafsız, heyvani-naqisdir,
Hələki-pəncəyi-qəhri olalar yəzdanın (s.118);*

“Divan”dakı maraqlı faktlardan biri də müasir dilimizdə arxaikləşən **xud** sözünün *amma, ancaq, lakin* bağlayıcılarının sinonimi kimi işlənməsidir:

*Cövrünə meyl etmə ol şuxun cəfasın astə gör,
Ey dili-biçarə, bu olmazsa ol xud xatirin (s.486);*

Digər maraqlı bir fakt danışıq dilində işlənməyən ərəbcə “vəleykin” bağlayıcısının ixtisarla işlənən **leyk** hissəciyinin “Divan”dan gətirilən nümunələrdə müşahidə edilməsidir:

*Gərçi hər xarü xəşə atəşsuzanız biz,
Leyk əhli-nəzərə tazə gülüstanuz biz (s.379);*

F.Zeynalov bağlayıcı sözlərlə bağlayıcıların fərqi onların cümlədə postpozision mövqedə işlənməsi ilə izah edir³³ ki, bu da tədqiqat zamanı diqqətdən yayınmamışdır:

³² Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010, s.355.

³³ Zeynalov F.R. Göstərilən əsəri, s.341.

*Gərçi əl verməz nə çarə edəlim, candır, umər,
Durdən sibi-zənəxdanın görüb əyü deriz (s.393);
Hərgiz nə düşmənin bilür ol məh, nə dustin,
Qavlur rəqibi, Ruhiyi-bicanə qəsd edər (s.345;
Rəhi-eşqində isar etməgə yoq hərçənd dünyamız,
Səni amma xətdən saqlər, amma müddəamız var (s.743).*

Şairin dilində müxtəlif üslubi məqamlarda işlənən ədatlar da müəyyən yer tutur; bəzən **ha** ədatının **elə** ədatının sinonimi kimi işləndiyini görürük:

*Səndən bəni kim sorsa, dersün: - “Bən anı bilməm”
Bilmək bəni lazımmı? **Ha** bir qulunam, cana (s.178)*

Burada eləcə də türkoloji dilçilikdə müxtəlif dilçilərin ədata aid təsnifatında *məhdudlaşdırıcı*³⁴ *fərqləndirici*, *istisnaedici*³⁵ adlandırılan ədatlara aydınlıq gətirilmiş, nümunələr verilmişdir:

*Firqətində gərçi cananın mükəddər xatiriz,
Leyk yoqşəkvamız, ol sahib kərəmdən şakiriz (s.389);
Gördük ol mehparənin kakül pərişan etdigin,
Paybənd etməz məhəbbət əhlin **illah** bu dedik (s.491);
Fəxr etməziz zəmanədə biz cahə, **ma lillah**,
Arifləriz, kəmalilədir iftixarimiz (369);
Sözünü manei-əsrar olənin guş etməz,
Pənbədən xali degil **hiç** qulağı dədəmin (s.483).*

III fəslin son *yarımfəsl* **“Xüsusi nitq hissələri”** adlanır.

Danışanın obyektiv varlığa və söylənilən fikrə real münasibəti məhz modal sözlərlə ifadə edildiyindən bu qəbildən olan sözlərə bir çox qədim türk mənəblərində də rast gəlinmişdir. Son zamanlar “xüsusi nitq hissələri”nə aid edilən və dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif cür qruplaşdırılan³⁶ modal sözlərə aid “Divan”ın dili üzrə topladığımız faktik materiallar və aparılan qarşılaşdırmalar R.Bağdadi “Divan”ının dili üçün səciyyəvi olan belə

³⁴ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1973, s.341-343; Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. “Elm və Təhsil”, Bakı, 2010, s.355.

³⁵ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. “Elm və Təhsil”, Bakı, 2010, s. 377.

³⁶ Bax: Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. APİ-nin nəşri, Bakı, 1961, c 175; Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif”, 1973, s.18; Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, “Elm, Bakı, 2000, s.148; Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, 1999, s.59-63; Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. “Elm və Təhsil”, Bakı, 2010, s.334-395.

sözlərin əksəriyyətinin müasir ədəbi dilimizin bu qrupdan olan qrammatik vasitələri ilə səsləşdiyini, onlardan çox da fərqlənmədiyini göstərir. R.Bağdadi “Divan”ında köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı xüsusi nitq hissələrinin də müxtəlif və rəngarəng üslubi məqamlarda işləndiyi nümunələrdən aydın görünür:

*Əlbətdə, hər qaranlığın bir aydınlığı olur,
Salsun ziya qo, aleme necmi-hidayətin (s.500).*

Əldə etdiyimiz maraqlı faktik nümunələrdən biri də müasir Azərbaycan dilində *qətiyyən* modal sözünün “Divan” dilində *qədən* şəklində işlənməsidir ki, onu yalnız bir nümunədə təsbit etdik:

*Əsiri eşqin olanlarla ülfətin yoqdur,
Məhəbbət əhlinə qədən məhəbbətim yoqdur (s.295)*

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən fars mənşəli modal sözlər yalnız bir nümunədə təsadüf etdik:

*Verüb can nəqdini, sevdəyi-zülfün aldım ol şüxun,
Diriğa, başımə kəndü əlimlə bir bəla aldım (s.557).*

Mənaca cümləyə ekvivalent olan, hiss və həyəcanı, emotivliyi hissi yolla ağıla ötürən nidalar da Ruhinin dilində kifayət qədərdir.

Ruhi Bağdadinin hiss-həyəcan dolu duyğuları əsasən aşağıdakı nidalər vasitəsilə ifadə olunmuşdur:

*Cigərin parələdi tiği-ğəm, ah eyləmədin,
Afərin, ey dili-nalan, var imiş səndə yürək?(s.478);*

*Qoyub lütfi-əminin qeyrə ərzi-ehtiyac etməz,
İlahi, əntə xəllaqi, ilahi, əntə rəzzaqi (s.674);*

*Qətl eylərin, demişsən rəqibi, mədəd, mədəd!
Çoqdan keçübdür əlhəqq o nacinsin ölməsi (s.679);*

*Aləmdə ki, kamil çəkəğəm, zövq edə cahil,
Yərdən gögədək yuf bana kim, gər deməsəm yuf! (s.841);*

*Fəryad ki, eşq biqərar etdi bəni,
Aşüftəvü zarü biqərar etdi bəni (s.898);*

*Oğlan-uşaq ixtilati-dərdi-sərdir adəmə,
Haşəullah, kim verə kəndüyə dərdü-sər könül (s.531);*

*Nəğəm gər dağdari-xali-ruyi-yar isə sinə,
Behəmdullah ki rəşki-nafəyi-tatardır dağım (s.543).*

Dissertasiyanın sonuncu IV fəslə “R.Bağdadi “Divan”i dilinin sintaktik xüsusiyyətləri” – altı yarımfəsil və onlara müvafiq olan yarımbölmələrdən ibarətdir.

Bu fəsildə qoyulan məsələlərdə akademik K.Abdullayevin dili ilə desək, – “*sintaksisin onurğa sütününün əsasını qoyan təlim*” lərə ³⁷ də yeri gəldikcə müraciət olunmaqla, R.Bağdadi “Divan”ı dilinin sintaktik quruluşunun ümumi mənzərəsini yaratmaq qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuş, həmin dövr sintaktik səviyyəsinin bütün parametrləri tədqiqata cəlb edilmişdir. R.Bağdadinin bədii yaradıcılığında rast gəlinən atributiv birləşmələr forma və məzmun cəhətdən qədim türk yazılı abidələrindəkindən fərqlənir; müəllifin şeir dilində onların hər üç növünə rast gəlinir. Lakin XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bu məsələ ilə bağlı mühüm xüsusiyyətindən biri də türk izafətli atributiv birləşmələrlə yanaşı, fars izafətlərinin də işlənməsidir. Bəzən onların nisbəti bir-birini üstələyir; belə ki, R.Bağdadinin “Divan”ında elə qəzəllər var ki, orada türk izafətləri aparıcıdır; eləsi də vardır ki, fars izafətləri üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyəti XVI əsr Azərbaycan şeirində klassik Şərq şeirinin fars dili kontekstində təsirinin güclü olması ilə əlaqələndiririk.

R.Bağdadinin “Divan”ı dilində işlənən feili və ismi birləşmələrlə bağlı tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, a) istər sabit, istərsə sərbəst söz birləşmələri çox mükəmməl şəkildədir; b) R.Bağdadinin əsərlərində məsdər quruluşlu feili birləşmələrin mükəmməlliyi onu göstərir ki, qədim türkün oğuz dialektində məsdər fəal olmuşdur və bu səbəbdən də XVI əsr Azərbaycan dilli Bağdad ədəbi mühitinə aid müəlliflərin əsərlərində geniş şəkildə işlənmişdir; c) R.Bağdadinin qəzəl və məsnəvilərində işlənən feili və ismi birləşmələr müasir Azərbaycan dilindəkindən fərqlənir; ç) fars və türk izafəti onun əsərlərində paralel şəkildə işlənir; yerindən asılı olaraq bəzi qəzəllərdə türk, bəzilərdə fars izafəti, bəzilərdə isə hər ikisi qarışıq şəkildə işlənir; d) *-maq*² şəkilçili elə məsdərlərə rast gəlinir ki, onlar feilin əmr formasını ifadə edir:

Bir sənin kibi sərəfrazın əsiri olavüz,

Ömrümüz insafmi keçmək gəmi-hicran ilə (II c., s.670);

“Divan” da işlənən sadə cümlə tipləri müasir dövrdəkindən fərqlənir; cümlə strukturu və onun yaranmasında iştirak edən köməkçi vasitələr eynidir. Fərqlilik özünü mürəkkəb cümlə tiplərində göstərir. Lakin burada əsas məqam müəllif yaradıcılığına xas olan mətn situasiyası, yəni *aşiq-məşuq* situasiyası əsasında reallaşan nitqdə müəllifin fikrinin cümlə strukturlarına yerləşdirilməsidir.

³⁷ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı, “Maarif”, 1999.

R.Bağdadinin “Divan”ı orta əsrlər Azərbaycan türk divanının ən mükəmməllərindən olmaqla, klassik Azərbaycan ədəbi dilinin, onun leksik və qrammatik normalarının araşdırılması obyektə baxımından olduqca aktualdır. Bu “Divan”ın mürəkkəb cümlə strukturu (*burada – tabeli mürəkkəb cümlə strukturu – A.Hacıyeva*) baxımından araşdırılması XVI əsrdən bu günə qədər olan zaman kəsiyində tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin səlisləşmə və zənginləşmə istiqamətində böyük inkişaf dövrü keçdiyinin əyani göstəricisidir.

XVI əsrin bu möhtəşəm abidəsinin sintaktik quruluş cəhətdən araşdırılması ədəbi dilimizin qədimliyini bir daha sübut etməklə yanaşı, Azərbaycan dili tarixi məsələlərində qaranlıq məqamların üzə çıxarılması üçün də faydalıdır. Əlbəttə, tədqiqat zamanı sintaktik quruluşun təkamül prosesini izləmək müəyyən qədər çətinliklər törətmişdir və bunun da əsas səbəbi qeyri-bərabər inkişaf xətti ilə dəyişən sintaktik quruluşda dil faktlarının həmişə üzdə olmamasıdır. R.Bağdadinin “Divanı”nda budaq cümlələrin demək olar ki, bütün növləri müşahidə edilir. Amma qeyd edək ki, hazırda müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik olan və baş cümlə + budaq cümlə quruluşlu mübtədə budaq cümlələrində baş və budaq cümlənin öz yerini dəyişə bilməsinə, yəni inversiyaya uğramasına R.Bağdadinin “Divanı”nda təsadüf etmədik. Budaq cümlənin əvvəl, baş cümlənin isə sonra gəldiyi hallara (II tip) R.Bağdadi “Divan”ında çox az hallarda təsadüf edilir ki, bunu da mübtədə budaq cümləsinin XVI əsr abidələri üçün çox işlək olmaması ilə izah etmək olar.

R.Bağdadi “Divan”ı dilinin sintaktik quruluşu üzrə əldə etdiyimiz nümunələrdən belə bir qənaətə də gəlirik ki, R.Bağdadinin dili Qurbani və “Şəhriyar” dastanına daha yaxındır. Əlbəttə ki, bu da onların eyni dövr abidələri olduğundan qaynaqlanır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, R.Bağdadi “Divan”ında tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipi müasir dilimizdə olduğu qədər işlənmə tezliyində malik deyildir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. XVI əsrin böyük sənətkarları arasında “Bağdadi” təxəllüsü ilə yazıb-yaradanlar çox olsa da, bunların arasında Ruhi Çələbi Bağdadinin xüsusi yeri vardır. Xalq dilinin zərif, ümumişlək, emosional vahidlərindən incəlik və böyük ustalıqla istifadə etməsi Ruhi Bağdadini dilimizin spesifik xüsusiyyətlərini yayan, mühafizə edərək bugünüməzə gətirən şairlərdən saymağa əsas verir. Bağdadda yaranan Azərbaycan-Türk ədəbiyyatının Füzulidən sonra ən böyük şairinin Ruhi Bağdadi olduğunu desək, yanılmırıq. Onun şeir dilində çox sayda işlənən appelyativ (*ümumi sözlər*) və onomas-

tik (*xüsusi sözlər*) leksika öz mənə zənginliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. R.Bağdadi “Divan”ı dilində bunlardan hamısı olmasa da, bəziləri işlənmişdir. “Divan”da apelyativ leksikaya aid əldə edilən sözlər iki cürdür: a) müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən dəyişməyən; b) dəyişən sözlər .

2. “Divan” dilində müxtəlif və rəngarəng üslubi məqamlarda işlənən söz qrupları (*ilkin sözlər, ümumişlək sözlər, törəmə sözlər, qədim sözlər, yeni sözlər, ekspressiv sözlər, səs təqlidi sözlər, alınma sözlər, köhnəlmiş və arxaik sözlər, poetik sözlər, dialektizmlər, ekzotik sözlər və s.*) öz ilkin mənalılarında işlənən leksemlərdir; onların leksik-semantik cəhətdən təhlil edilməsi və qruplaşdırılması “Divan” dilinin bir sıra spesifik cəhətlərini üzə çıxarır. R.Bağdadi “Divan”ı dilində müasir dövrdə işlənən dialektizmlərə (Naxçıvan dialektində işlənəndə olan *sinnək* (qorxmaq); Bakı, Quba və Şamaxı dialektlərində işlənən fars mənşəli *dəng etmək* (başağrısı vermək); Lerik, Yardımlı bölgələrində işlənən fars mənşəli *xamuş* (“susan, sakit, sönmüş” anlamında olan) təsadüf edilmişdir.

“Divan” dilində işlənən alınma sözlər mənşəyinə görə üç qrupa (*türk, ərəb-fars mənşəli sözlər*) bölünür. Statistik hesablama göstərdi ki, R.Bağdadi türk mənşəli sözlərdən də yetərinə istifadə etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, onun yaradıcılığı bütün türk dilli xalqlar arasında asan anlaşılır. “Divan”da ərəb və fars mənşəli sözlərin kəmiyyətə üstünlüyünü uzun bir tarixi prosesin təbii nəticəsi hesab edirik. Bunlardan bəziləri müasir danışq dilində işlənərək lüğət tərkibinin əsas hissəsinə də daxil olmuş, zəruri leksik vahidlərə çevrilmişdir. Alınmalara dair əldə etdiyimiz nümunələr onu deməyə əsas verir ki, ərəb mənşəli sözlərin sayı fars mənşəli sözlərdən nəzərə çarpacaq qədər çoxdur. Buna baxmayaraq, R.Bağdadinin şeir dili çox sadədir. Burada Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına tabe olmayan, ahəng qanununa uyğun gəlməyən sözlər özünü daha kəskin şəkildə göstərsə də, bu, şairin dilinin üslubuna zərərəcə xəta gətirmir.

3.R.Bağdadinin “Divan”ı dilində tam və natamam mənalı sözlər, çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonim, paronim, tabu sözlər və evfemizmlər, qoşa sözlər, metafora və metonimiyalar maraqlı üslubi məqamlarda işlənmişdir.

Dilçilikdə belə bir fikir var ki, bir dövr üçün fəal olan frazeologiya, digər dövr üçün işlək olmur. Ruhi Bağdadi şerlərində işlənən frazeologizmlər isə müasir dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlərlə səsleşir. Bu faktın özü dilin frazeoloji sisteminin XVI əsrdən bu günə kimi keçdiyi inkişaf tarixinin sabit, dəyişməz qaldığının bariz nümunəsidir. Şairin “Divan” dilinin incələnməsi onun poetikasından, fərdi dil üslubundan irəli gələn bir sıra

əlamətləri üzə çıxardı. Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilində işlənən frazeoloji vahidlər dildə son dərəcə hazır sabit törəmələr kimi çıxış edir. Bunlar qrammatik cəhətdən dəyişilməz, semantik cəhətdən sözə ekvivalentdir. “Divan” dilindəki frazeologizmlər şairin dünyagörüşü, yaşadığı cəmiyyətə və ətraf mühitə münasibəti ilə bağlıdır. Onun şeir dili frazeologiyanın həm qrammatik, həm də leksik-semantik istiqamətdə səciyyəvləndirməkdə həmmüasiri Füzulidən heç də geridə qalmır desək, yanılmazıq:

Gənci-ğəmdə, gözəlim, Ruhiyi dəmbəstəsifət,

Həsrəti-ləlin ilə didələrim qan ağlar (s.249); R. Bağdadi;

Başıqün dalər cigərlər, bu nə qəmzəli başışdür?

Rəvişün alur könullər, bu nə şivəli rəvişdür? (M. Füzuli);

4. R. Bağdadi “Divan”ı dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin müasir Azərbaycan dili və dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi baxımından tutarlı faktlar verir. Mahiyyətcə, müasir Azərbaycan dilindən ciddi şəkildə fərqlənməsə də, son dərəcə zəngin olan “Divan” dilində diqqəti cəlb edən bir sıra məqamlara rast gəlinir. “Divan” dilində səslərin əvəzlənməsi, səs düşümü, səs fərqləşməsi və yerdəyişməsi mexaniki bir hadisə olmayıb, Bağdadi şeir dilinin fonetik təbiətindən doğur. Şeir dilində fonomorfoloji xüsusiyyət daşıyan ahəng qanununun təsir dairəsi təkcə fonetik səviyyə ilə məhdudlaşmamış, morfoloji səviyyəni (*kök və şəkilçi münasibətlərində*) əhatə edərək, onun sintaktik quruluşu ilə də həmahənglik təşkil etmişdir. Ahəng qanununun mövcudluğu ümumtürkoloji kontekstdə xüsusi fərq daşımır; bu qanunun qəti şəkildə gözlənilməsi və ya bir sıra hallarda pozulması mütəmadi xarakter daşımışdır. Türk mənşəli sözlərlə yanaşı, bir sıra alınma sözlərin də tədricən Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına tabe edildiyi müşahidə olunur. “Divan” dilində müşahidə olunan sait əvəzlənmələri demək olar ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə üst-üstə düşür. Eləcə də, R. Bağdadinin “Divan”ında söz sırası, alliterasiya, məntiqi və həyəcanlı vurğu, intonasiya və fasilə baxımından müasir ədəbi dilimizdən az fərqlənir. Burada elə sözlərə rast gəlmək olur ki, onların orfoqrafiyası müasir Azərbaycan dilinin orfoepiyasına uyğundur. Bütün bunlar xəlqilik və milliliyin vəhdətini təşkil etmiş, “Divan” dilinin qrammatik quruluş və kateqoriyalarının da formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

5. Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilinin morfoloji xüsusiyyətləri üzərində aparılan tədqiqat R. Bağdadi “Divan”ında da XVI əsr ədəbi dil nümunələri üçün xarakterik olan altı əsas (*isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərflər*); üç köməkçi (*qoşma, ədat, bağlayıcı*) nitq hissəsi, *nida və modal sözlərin (xüsusi nitq hissələri)* olduğunu, bunların ümumilikdə bir-birindən özünəməxsus

morfoloji əlamətlərlə fərqləndiyini göstərdi. Dissertasiyanın III fəslinə həsr etdiyimiz monoqrafiyada “Divan”ın morfoloji xüsusiyyətlərinin spesifikliyini üzə çıxarmaq məqsədilə nitq hissələrinin hər biri haqqında ayrıca danışılmış, əsas nitq hissələrinin müstəqilliyini, onların mövqeyini, vəzifələrini üzə çıxaran əsas cəhətlərin və qrammatik kateqoriyaların (*hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik, şəxs, inkarlıq*) hər birini ayrı-ayrılıqda tədqiq etdiyimizdən “Nəticə” hissəsində qısa bəhs etməyi məqsəduyğun və zəruri hesab edirik:

5. A. R.Bağdadi “Divan”nda işlənən isimlər özlərinin leksik mənasına görə konkret və mücərrəd varlıqların adını bildirir, xüsusi və ümumi, tək və toplu olmaqla müasir ədəbi dilimizdəki isimlərdən yalnız izafət tərkiblərinin çoxluğu ilə fərqlənir. R.Bağdadi “Divan”nda olan bir sıra isimlərin mənacə deyil, formacə fonetik cəhətdən dəyişməsinin (*ğəm, hüsün, qorqum və s.*) o dövr ədəbi dili üçün xarakterik əlamətlərdən olduğu qənaətindəyik. “Divan”dakı isimlərin morfoloji yolla yaranma prosesi şəkilçilərin tarixinə qısa ekskurs etməklə müəyyənləşdirildi və ərəb-fars mənşəli isimlərin müəyyən qisminin cüzi dəyişikliyə uğrayaraq dilin lüğət tərkibində mühafizə olunaraq qalması, bəzilərinin isə işlək olmayıb, izafət tərkibləri və mürəkkəb sözlər şəklində dildə özünü hələ də göstərməkdə olduğu təsbit edildi.

Qeyd edək ki, *-çi, -çü, -çü, -çü* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində məhsuldar olsa da, R.Bağdadi “Divan”ından əldə etdiyimiz faktik nümunələr bu şəkilçilərlə düzələn sözlərin o dövrdə o qədər də çox işlənmədiyini deməyə əsas verir. R.Bağdadinin sələfi Kişvərinin dilindən fərqli olaraq, *-lıq, -lik* şəkilçisinin *-maq-mək* şəkilçisindən sonra artırıldığı məqamlara rast gəlmədik. Halbuki, bu şəkilçinin məsdərlərə qoşularaq müəyyən mənalı sözlər yaratması, qədim Orxon-Yenisey, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, eləcə də orta əsr (daha çox XV əsr) abidələrinin dilində çox işlək olduğu haqqında faktik nümunələr kifayət qədərdir. Bunu da R.Bağdadi dili və üslubunun fərdi və spesifik xüsusiyyətlərindən biri kimi qəbul edirik. “Divan”dakı mürəkkəb isimlər müəyyənləşdirilərkən əşyalıq əks etdirən yeni lüğəvi vahidin yaranıb-yaranmaması meyarı tərəfimizdən əsas olaraq götürülmüşdür. Burada təsadüf edilən mürəkkəb isimlərin çox qismi alınma mənşəli sözlərdən ibarət olub, qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində yaranan mürəkkəb isimlərdir. Belə mürəkkəb isimlərin bir qismi birinci tərəfi etimoloji cəhətdən qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisiz, digər qismi isə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçilidir. İki, üç, dörd və ya daha artıq komponentli mürəkkəb isimlər yeni bir lüğəvi mənə yaradan, vahid bir vurğuya malik olan sözlər yaratmışlar.

5.B. Dilin bütün tarixi inkişafı boyu bütün qrammatik kateqoriyalarına xas olan funksiooloji dönmə özəllikləri Ruhi Bağdadinin “Divan”ında da özünü göstərir ki, bunun ən bariz nümunəsini ismin hal kateqoriyasında görmək mümkündür. “Divan”da da ismin hal kateqoriyası müasir dövrümüzdəki 6 hal ilə: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallar vasitəsilə özünü göstərmişdir. Adətən, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid yazılan bütün əsərlərdə XIII-XVII əsrlər ərzində Azərbaycan dilində ismin hal kateqoriyasında heç bir dəyişikliyin olmadığı yazılır. Bizcə, bu fikir birtərəflidir. Çünki ismin hal kateqoriyasının ümumi və xüsusi cəhətlərini, onun tarix boyu keçib gəldiyi inkişaf mənzərəsinin aydın və tam təsvirini yaratmaq üçün o dövrdə yazıb-yaradan hər bir sənətkarın yaradıcılığının fərdi özəllikləri də nəzərə alınmalıdır. “Divan”da ərəb və fars alınmalarının ismin müxtəlif hal şəkilçilərini qəbul edərək işlənməsi bu sözlərin Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına tabe olaraq hallanmasının və bu xüsusiyyətin Azərbaycan ədəbi dili inkişafında uzun bir tarixə malik olduğunun inkaredilməz faktlarından biridir. Qeyd edək ki, müasir dilimizdə tam sabitləşmiş hal şəkilçiləri “Divan”da yerinə görə biri digərini əvəz etmiş, ahəng qanunu bir çox hallarda sabit olmayıb, bəzi yerlərdə pozulmuşdur. Qədim türk dillərində, eləcə də bəzi dövr abidələrində *adlıq halın* bütün halların yerində işləndiyi məlum olsa da, “Divan”da bu halın ən çox yiyəlik, bəzən də yönlük halında, ismin *təsirlik hal* şəkilçisi yerinə adlıq və yönlük hal şəkilçisi yerində işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Türkoloji dilçilikdə *naqıs* -n forması (S.Əlizadə), *yalın təsirlik hal şəkilçisi* (E.Ubryatova) adlandırılan, eləcə də Orxon-Yenisey abidələrində təsadüf edilən və əsasən də qırpaq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan *-ni, -ni*, eləcə də *-yi, -yi* formalı təsirlik hal şəkilçisinə R.Bağdadinin “Divan” dilində də təsadüf edilir. Bu, ən çox “o” şəxs əvəzliyinin (*anı-onu*) hallanmasında müşahidə olunur. V.Aslanov kimi, biz də bu hadisədə hər iki (*yyəlik və təsirlik*) hal arasında daha qədim tarixi köklərin olduğu qənaətindəyik. Dialekt və şivələrdə, eləcə də canlı danışq dilinin materiallarında rast gəldiyimiz dil faktları bizim bu fikrin tərəfdarı olmağımıza əsas verir. Bu nəticəyə gəlirik ki, hal şəkilçiləri sistemi prinsip etibarilə müasir türk dillərindəkindən əsaslı surətdə fərqlənməsə də, onlardakı bir sıra özəlliklər onu deməyə əsas verir ki, ismin hal kateqoriyası da digər qrammatik kateqoriyalar kimi, uzun tarixi inkişaf prosesinin təzahürüdür. Tədqiqat göstərir ki, “Divan”dakı bir çox hal şəkilçiləri fonetik dəyişliyə məruz qalaraq, biri digərinin yerində işlənməmişdir.

5.C. “Divan”ın bir dil abidəsi kimi zənginliyi müxtəlif leksemlərlə ifadə olunan kəmiyyət kateqoriyasında da özünü büruzə verir. R.Bağdadi

tərəfindən kəmiyyət kateqoriyasına xas sözlərdən bacarıq və ustalıqla, yerli-yerində istifadə edilməsi onu bir daha xalq dilinə yaxınlaşdırır, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili, eləcə də tarixi morfologiyamız haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan verir.

R.Bağdadi “Divan”ından əldə edilən faktik materiallar o dövrdə mənsubiyyət anlayışının daha çox analitik-sintetik (*cəhanın gülşəni*) və sintetik (*möhnət odu*) üsulları ilə ifadə olunduğunu deməyə əsas verir.

Xəbərlik kateqoriyası şəkilçilərinin (-*am,-əm,-yam,-yəm*; -*iq,-ik,-uq,-ük,-z*; -*san,-sən*; -*snız,-siniz,-sunuz,-sünüz*) də Ruhi Bağdadi “Divanı”nda maraqlı formalarda işlənmə xüsusiyyətidir. Belə ki, birinci şəxsdə kəmiyyət cəm olanlarda: -*əm* xəbərlik şəkilçisi əvəzinə, -*üm*; ikinci şəxsin təkində: -*san,-sən* xəbərlik şəkilçisi əvəzinə, -*sin,-sin* forması işlənmişdir ki, bu da XVI əsr ədəbi dili üçün xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Ruhi Bağdadi “Divan”ında xəbərlik kateqoriyası təsdiqinin *var* sözü ilə ifadə edilməsi, inkarının isə bəzən yalnız *dəgül / degil / deyil* (ﻯ ﻛ ﺩ) sözü, bəzən də bu sözlə + xəbərlik şəkilçisinin, əksər hallarda *yox* sözü+xəbərlik şəkilçisi vasitəsilə düzəlməsi, çox az hallarda isə *lazım degil, layiq degil* formalarında işlənməsi də maraqlı məqamlardandır. “Divan”da müxtəlif morfoloji əlamətlərin köməyi ilə yaranan vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun olub, bütün dövrlər ərzində eyni cür olsa da, bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və o dövrün yazılı abidələrindən öz spesifikliyi ilə fərqlənir. -*dir* şəkilçisinin -*durur* variantının “Şühədanamə”nin, Xətai dilində daha fəal, Füzuli dilində ara-sıra işləndiyini, bu formanın, ümumiyyətlə, XVI əsr ədəbi dili üçün arxaik olduğunu hesab etsə də, Ruhi Bağdadi “Divanı”nda bu şəkilçiyə əksər hallarda -*durur /-dürür* şəklində təsadüf edilir.

5.Ç. S.Əlizadə XVI əsr ədəbi dili üçün azaltma dərəcəsi şəkilçilərinin işlənməsinin xarakterik olduğunu göstərsə də, əldə edilən faktik nümunələr R.Bağdadi “Divan”ının dili üçün sifətin dərəcə şəkilçilərinin xarakterik hal olmadığını, onların çox az işləndiyini göstərir.

Faktik materiallar sıra sayının R.Bağdadinin “Divan” dili üçün səciyyəvi olmadığını da üzə çıxardı. Belə ki, sıra sayına da yalnız bir nümunədə təsadüf etdik:

Al ilə birimci eyelədülər könlümüz əsir,

İki gözüni Ruhiyi-zarın qapatdülər (s.510).

O şəxs əvəzliyi yalnız mətndən asılı olaraq müxtəlif mənalarda işlənmişdir ki, bu xüsusiyyəti XIII-XVI əsrlərdə **o** şəxs əvəzliyinin zəif formalaşması ilə izah edirik.

Toplanan dil materialı nisbi və qayıdış əvəzlik növlərinin R.Bağdadi “Divan”ı dili üçün xarakterik cəhət olmadığını deməyə əsas verir.

R.Bağdadinin “Divan”ında işlədilən feillər digər nitq hissələri ilə müqayisədə kəmiyyətcə çox olması ilə diqqət çəkir. “Divan”dakı feillər özlərinin leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə digər nitq hissələrindən əsaslı surətdə seçilir və bu cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

R.Bağdadi “Divan”ında zərflər şəxsi feilə, feili sifət, feili bağlama, məsdər, sifət və zərflərə aid olub, cümlənin müstəqil üzvü kimi işlənərək, onu müxtəlif cəhətdən izah etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, əldə edilən faktik nümunələr “Divan”ın dilinə məxsus spesifik tərz, zaman, miqdar zərflərinin daha çox işləndiyini göstərir.

R.Bağdadi “Divan”ında köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı xüsusi nitq hissələrinin də müxtəlif və rəngarəng üslubi məqamlarda işləndiyi nümunələrdən aydın görünür.

6. R.Bağdadi “Divan”ı dilinin sintaktik quruluşunun ümumi mənzərəsini yaratmağı qarşıya məqsəd qoymaqla həmin dövr sintaktik səviyyəsinin bütün parametrləri tədqiqata cəlb edilmişdir. R. Bağdadinin bədii yaradıcılığında rast gəlinən atributiv birləşmələr forma və məzmun cəhətdən qədim türk yazılı abidələrindəkindən fərqlənir; müəllifin şeir dilində onların hər üç növünə rast gəlinir. Lakin XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bu məsələ ilə bağlı mühüm xüsusiyyətindən biri də türk izafətli atributiv birləşmələrlə yanaşı, fars izafətlərinin də işlənməsidir. Bəzən onların nisbəti bir-birini üstələyir; belə ki, R.Bağdadinin “Divan”ında elə qəzəllər var ki, orada türk izafətləri aparıcıdır; eləsi də vardır ki, fars izafətləri üstünlük təşkil edir. Bu xüsusiyyəti XVI əsr Azərbaycan şeirində klassik Şərq şeirinin fars dili kontekstində təsirinin güclü olması ilə əlaqələndiririk.

7. R.Bağdadinin “Divan”ı dilində işlənən feili və ismi birləşmələrlə bağlı tədqiqat onu deməyə əsas verir ki: a) istər sabit, istərsə sərbəst söz birləşmələri çox mükəmməl şəkildədir; b) R.Bağdadinin əsərlərində məsdər quruluşlu feili birləşmələrin mükəmməlliyi onu göstərir ki, qədim türkün oğuz dialektində məsdər fəal olmuşdur və bu səbəbdən də XVI əsr Azərbaycan dilli Bağdad ədəbi mühitinə aid müəlliflərin əsərlərində geniş şəkildə işlənmişdir; c) R.Bağdadinin qəzəl və məsnəvilərində işlənən feili və ismi birləşmələr müasir Azərbaycan dilindəkindən fərqlənir; ç) Fars və türk izafəti onun şeirlərində paralel şəkildə: yerindən asılı olaraq bəzi qəzəllərdə türk, bəzilərdə fars izafəti, bəzilərdə isə hər ikisi qarışıq şəkildə

işlənir; d) *-maq²* şəkilçili elə məsdərlərə rast gəlinir ki, onlar feilin əmr formasını ifadə edir:

Bir sənin kimi sərəfrazın əsiri olavüz,

Ömrümüz insafını keçmək ğəmi-hicran ilə (II c., s.670);

8. “Divan” da işlənən sadə cümlə tipləri müasir dövrdəkindən fərqlənir; cümlə strukturu və onun yaranmasında iştirak edən köməkçi vasitələr eynidir. Fərqlilik özünü mürəkkəb cümlə tiplərində göstərir. Lakin burada əsas məqam müəllif yaradıcılığına müvafiq olan mətn situasiyası, yəni *aşiq-məşuq* situasiyası əsasında reallaşan nitqdə müəllifin fikrinin cümlə strukturlarına yerləşdirilməsidir.

R.Bağdadi “Divan”ında XVI əsr ədəbi dilimizin bütün üslubi vasitələri (*fonetik-qrafik, leksik, onomastik, semantik, frazeoloji, sintaktik və poetik sistemi*) öz əksini tapmışdır; hər bir nitq vahidi (*səs, söz, sərbəst və sabit söz birləşmələri, cümlə, mətn*) metaforikləşə bilir, səciyyəvi emosional-ekspressiv xüsusiyyətlər qazanır.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur:

1. XVI əsrdə Bağdadda yaranmış ümumtürk abidəsi. Filologiya məsələləri, №4, Bakı, 2009, s.257-262
2. Ruhi Bağdadinin “Divan”ında ismin halları. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 4-7 may, 2011. Bakı-Gəncə, s.409-413
3. Ruhi Bağdadinin “Divan”ında tabeli mürəkkəb cümlənin struktur xüsusiyyətləri və budaq cümlənin bəzi növləri. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-ci ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 2-5 may, 2012. Bakı, Azərbaycan, s.228-232
4. Orzeczenie w “Diwanie” Ruhi Baghdadiego. Materialy I konferencji naukowej. Azerbejdzan-Polska. Warsaw, 2012, s.83-89
5. Ruhi Bağdadi Divanı’nda Ek Fiil Kategorisi. The second International Symposium of Turkology. “Questions and Developments of Modern Turkology Studies”. Warsaw, 12-14 september 2012, Warsaw 2014, s.709-7141
6. Ruhi Bağdadinin “Divan”ında tabeli mürəkkəb cümlənin struktur xüsusiyyətləri və budaq cümlənin bəzi növləri (II məqalə). Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olması-

nın 90-cı ildönümünə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 1-4 may, 2013. Bakı, Azərbaycan, s.218-220

7.R.Bağdadinin həyat və yaradıcılığına bir nəzər. Tədqiqələr.№1, 2014. s.3-8

8.The Islamic religion and the woman factor in Diwan by Ruhi Baghdadi. Tezis. IV International Congress of Turkology. Turkic peoples through the ages and lands. 21st-23rd of september 2016, s.37

9.Bağdadi və Füzuli ədəbi görüşləri. Tezis. “Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət” adlı beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 27-28 noyabr 2015, s.21

10. Ruhi Bağdadi –XVI əsrin böyük həcv və əxlaq şairi. Çağımızdan görünən orta əsrlər. Əməkdar elm xadimi professor R.Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq konfransın materialları, 15-16 dekabr, 2014, s.167-171

11. Bağdadi və Füzuli ədəbi görüşləri.Tezis.“Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət” adlı Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 27-28 noyabr 2015, s.21

12.Ruhi Bağdadi Divanının dili. Morfologiya (monoqrafiya).”CBS-PP”, - 256 s.

13.Flower as an Object in Classic Islamic Poetry and representations. “Mədəniyyətlərdə obyekt” Beynəlxalq Konfrans. 11-13 iyul 2016. Luniville, Fransa

14. XVI əsr ədəbi dilinin müəyyənləşdirilməsində Ruhi Bağdadi irsinin rolu. I Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinə həsr edilmiş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah” Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s.52-54.

15.XVI yüzilliyin yetişdirdiyi iki nəhəng sima: Məhəmməd Füzuli və Ruhi Bağdadi. Akademik A.Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası” Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı 2017, s.162-166

16. Ruhi Bağdadi “Divan”ında işlənən sözlərin leksik-semantik söz qrupları. Sivilizasiya. Bakı, 2017, s.132-136

17. Ruhi Bağdadi “Divan”ında sözlərin məna qrupları. Terminologiya məsələləri. №1. Bakı, 2017, s.53-58

18. Ruhi Bağdadi “Divan”ında substantivləşən və adverbiallaşan vahidlər. Filologiya məsələləri №1, Bakı, 2017, s.12-18

19. Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilində sifətin dərəcələri.“Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq jurnal. 1(101). Bakı, 2017, s.81-85

20. Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilində saylar. Filologiya məsələləri №3, Bakı-2017, s.10-17

- 21.** Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilində əvəzlik və onun məna növləri. Tədqiqlər 2017, №1, s.22-35
- 22.** Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilində köməkçi nitq hissələri. “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq jurnal
- 23.** Падежи в языке «Дивана» Рухи Багдади. Хабаршы /Вестник «Филология ғылымдары» сериясы. №2 (60) . Алматы, 2017, s.29-33
- 24.** A Survey from Modern Linguistic Criteria Viewpoint to the Cases of Violation of Sound Interchange, Sound Equivalence and Phonetic Cases in the Language of the Diwan by Ruhi Baghdadi. Starting points and criteria of national literatures and cultures. Thomson Reuters, 2017
- 25.** Ruhi Bağdadi “Divan”ı dilində appelyativ leksika. Dilçilik İnstitutunun əsərləri. №1, Bakı 2017, s.6-20
- 26.** Phonetic peculiarities of language of R. Baghdadi`s “Divan”. Təkrarlanan mədəniyyətlərdə prototiplər və ya mədəniyyət genomları. Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət. VII beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 20-21 aprel 2017, s.47
- 27.** R.Bağdadinin “Divan”ında kəmiyyət kateqoriyasının ifadəsi. Dilçilik İnstitutunun əsərləri. №2, Bakı, 2017, s.129-136
- 28.** XVI yüzilliyin yetişdirdiyi iki nəhəng sima: M.Füzuli və R.Bağdadi. “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq jurnal.№ 3(103) Bakı -2017, s.154-156
- 29.** R. Bağdadi “Divan”ında feillərin lüğəvi məna qrupları. Tədqiqlər.№2, Bakı, 2017, s.20-26
- 30.** R. Bağdadi “Divan”ında qadın münasibətlərinin əsas faktoru. Sivilizasiya .№2 (34), Bakı, 2017, s.237-241
- 31.** Ruhi Bağdadi “Divan”ının dilində sayılar- nicelik kategorisinin kelime anlamı açısından ifade aracı şeklinde kullanılması. XII Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı bildiri kitabi. Bükreş-Romanya 25-28 Eylül 17, s.279-283

Язык «Диван»а Рухи Багдади

РЕЗЮМЕ

Рухи Багдади, который жил и творил в Багдаде в XVI веке, писал на тюркском языке, не только оставил богатое наследие, но иотразил вехи линию развития азербайджанского литературного языка в своем «Диване», тем самым являясь ярким представителем азербайджанской литературы. Данная диссертация анализирует лексико-семантические, фонетические и грамматические особенности «Диван»а Рухи Багдади эпохи того времени и состоит из четырех глав.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы. Первая глава диссертации называется «**Лексико-семантические особенности Дивана**» и состоит из семи подглав.

Вторая глава называется «**Фонетические особенности «Диван»а Р.Багдади**» диванского языка и состоит из 4 подглав. Здесь последовательно привлечены к исследованию факты и моменты об исторической фонетике азербайджанского языка.

Третья глава диссертации, названная «**Морфологические характеристики языка «Диван»а Рухи Багдади**», является самой большой по объему и анализирует специфику морфологических особенностей «Диван»а, позицию и функции каждой из частей речи и грамматических категорий. Подглавы сгруппированы следующим образом: *Имя существительное и его лексико-семантические смысловые группы (3.1); Прилагательное и его смысловые группы (3.2); Количество и его смысловые группы (3.3); Местоимение и его роль в группе частей речи (3.4); Глагол и его смысловые группы (3.5); Наречие и его смысловые группы (3.6.); Вспомогательные части речи (3.7); Специальные части речи (3.8)*. Отметим, что каждая из этих подглав делится на соответствующие подразделы по предмету исследования .

Последняя четвертая глава диссертации называется «**Синтаксические особенности «Диван»а Р.Багдади**»и состоит из шести соответствующих подглав.

В конце диссертации представлены результаты исследования, а также список использованной литературы.

Language of the «Diwan» by Ruhi Baghdadi

SUMMARY

Ruhi Baghdadi, who lived and created his literary works in Baghdad in the 16th century, wrote in the Turkic language. He left a rich literary heritage, which reflects through his "Diwan" the lineage of development of the Azerbaijani literary language during his era thereby being a significant representative of Azerbaijani literature. This dissertation analyzes linguistic aspect of the Ruhi Baghdadi's "Diwan", based on lexical-semantic, phonetic and grammatical features of his language, and consists of four chapters.

The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion and a list of works cited. The first chapter of the thesis is called "**Lexical and semantic features of the Ruhi Baghdadi's Diwan**" and consists of seven sub-chapters.

The second chapter is called "**The phonetic features of the Ruhi Baghdadi's Diwan**" and consists of 4 subchapters. research successive facts and moments about the historical phonetics of the Azerbaijani language here involved in research.

The third chapter of the dissertation, entitled "**Morphological characteristics of the language in Ruhi Baghdadi's Diwan**" is the largest part in volume and analyzes the specificity of the morphological features of the "**Diwan**", the position and functions of each part of speech and grammatical categories. Sub-chapters of this part are grouped in a following structure:

The noun and its lexical-semantic semantic groups (3.1); Adjective and its semantic groups (3.2); The number and its semantic groups (3.3); Pronoun and its role in the group of parts of speech (3.4); The verb and its semantic groups (3.5); Adverb and its semantic groups (3.6.); Auxiliary parts of speech (3.7); Special parts of speech (3.8). Each of the half-chapters is divided into the subsections according the dissertation's subject.

The last fourth chapter of the dissertation is entitled "**Syntactic features of Diwan by R. Baghdadi**" and consists of six corresponding sub-chapters.

Dissertation represents the results of the research at the end, as well as a list of the works cited.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АЙГЮЛЬ АГАМУСА кызы ГАДЖИЕВА

ЯЗЫК ДИВАНА РУХИ БАГДАДИ

5710.01- Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук**

БАКУ-2018